

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: P.M.J. Hoogstrate /Theologische Universiteit Apeldoorn

JEAN CALVIN als LITURGIST

beeldvorming en feiten

Eigenlijk is het bestuderen van het verleden een onmogelijke opgave, om de simpele reden dat we weten hoe het afliep, waardoor we ons niet meer kunnen verplaatsen in de dilemma's van diegenen die dat niet wisten.

Citaat van prof. dr. Piet Emmer, dagblad Trouw, Letter en Geest, 4, 3 sept. 2016

Onderzoek naar dezelfde werkelijkheid leidt tot heel verschillende frames (...)Het voedt het beeld dat er feiten zijn en alternatieve feiten. En dat feiten ook maar een mening zijn.

Citaat van debatspecialist Hans de Bruijn, dagblad Trouw, Letter en Geest, 23, 21 okt. 2017

Om de historicus Leopold von Ranke te parafaseren: "Historicus, beperk je tot het vaststellen en uitleggen van de feiten.

Citaat van Felix Klos, Historisch Nieuwsblad, 13, maart 2018

Het herdenken is vaak niet het herinneren van de geschiedenis, het gaat vooral over degenen die herdenken.

Citaat van Annabel Verbeke, filmmaakster uit Ieper (B), dagblad Trouw, Verdieping, 2-3, 10 nov. 2018

Masterscriptie van drs. Peter Hoogstrate
Studentnr. M 110
Ermelo, 2018-2019 A.D.

Begeleider: prof. dr. H.J. Selderhuis
Meelezers: drs. Ries van der Zouwen
dr. André Troost

INHOUDSOPGAVE

	<i>pagina</i>	2
<i>Inleiding</i>		4
A. Historiografie: beeldvorming van Jean Calvin als liturgist		
B. Vraagstelling		6
1. <i>Jean Calvin als liturgist, de biografische feiten</i>		7
1.1. Poitiers 1534		7
1.2. Institutie 1536		9
1.3. Genève 1536		10
1.3.1. Een korte liturgiegeschiedenis		10
1.3.2. De eerste kenmerken		11
1.4. Straatsburg 1538		12
1.4.1. Een (psalm)zingende gemeente		13
1.4.2. Een wekelijks Maaltijd vierende gemeente		13
1.4.3. De Tien Woorden als liturgicum		14
1.5. Genève 1541		16
1.5.1. De disciplina arcani		16
1.5.2. Een vierende gemeente reformeert de kerkruimte		17
Voorlopige conclusie, en vragen aan de 25 auteurs		19
2. <i>Beeldvorming van Calvijn als liturgist in het Calvijnonderzoek</i>		20
2.0. Th. Beza 1564		20
2.1. E. Doumergue 1899		22
2.2. H. Hasper 1955		24
2.3. W.F. Dankbaar 1957		26
2.4. T. Brienen 1987		27
2.5. W. van 't Spijker 2001		29
2.6. W. Balke e.a. 2008		30
2.7. Calvijn Handboek 2008		31
2.8. Herman Selderhuis 2000/2009/2017		33
2.9. M. Moore-Keish 2015		36
2.10. Chr. Link 2016		38
2.11. W.D.O. Tayler 2017		39
Voorlopige conclusie 2019		41
3. <i>Beeldvorming van Calvijn als liturgist in het liturgieonderzoek een selectie uit 150 jaar liturgiegeschiedenis</i>		42
3.1. G.D.J. Schotel 1870		42
3.2. A. Kuyper 1911		44
3.3. G. van der Leeuw 1940		46
3.4. Gregory Dix 1945		48
3.5. A.F.N. Lekkerkerker 1956		50
3.6. G.N. Lammens 1963		52
3.7. H.A.J. Wegman 1976		54
3.8. G.J. Hoenderdaal 1977		56
3.9. K. Deddens 1986		57
3.10. H.C. Smidt-Lauber 1995		58
3.11. Chr. Grosse 2008		60
3.12. R. Weeda 2009		62
3.13. A. Eikelboom 2011		64
Voorlopige conclusie 2019		66

<i>4. Twee Calvinse bronnen van zijn liturgie</i>	
4.1. 'Selon la coutume de l'Eglise ancienne'	67
4.2. 'Louenge et grace', Psalm 138, slotpsalm bij de Sainte Cène	71
<i>5. Beeldvorming: conclusies</i>	
5.1. Raakvlakken en verschillen in beeldvorming	75
5.1.1. voortgaande historiografie	76
5.1.2. context van de auteurs	77
5.2. Beeldvorming, suggesties voor nader onderzoek	78
5.3. Mijn beeldvorming: de feiten over Jean Calvin als liturgist.	78
<i>6. Bronnen</i>	80
<i>7.1. Samenvatting</i>	81
<i>7.2. Nawoord</i>	81
<i>8. Literatuur</i>	
8.1. Calvinstudies	82
8.2. Liturgica	83
8.3. Overige Literatuur	84
8.4. Over Genève/Straatsburg ten tijde van Calvin	85

INLEIDING

A. Historiografie: beeldvorming van Calvijn als liturgist¹

Geschiedschrijving is beeldvorming: feiten moeten worden vastgesteld door objectief onderzoek, en vervolgens worden geïnterpreteerd. Het zal van de auteur, zijn gebruik en kennis van bronnen en hun interpretatie afhangen, welk beeld er van iemand of van een groep ontstaat in de tijd daarna. In dit opzicht laat mijn keuze voor de jonge Calvijn in Straatsburg en Genève een bron ontspringen van met elkaar conflicterende Calvijnbeelden: ketter of kerkvader, dictator of dienaar van Christus.^{2 3} Een historiografische benadering legt de verschillen bloot tussen methoden van kerkgeschiedenis, deze zijn tijd- en persoonsgebonden. Eusebius van Ceasarea had in de vierde eeuw, toen het christendom staatsgodsdienst werd, een geheel andere opvatting van geschiedschrijving⁴ dan Matthias Flacius in de zestiende eeuw⁵, toen hij meende het Gnesio-Lutheranisme te moeten verdedigen.⁶ In de twintigste eeuw is er volgens Heussi⁷ sprake van een “theologisch antihistorismus”, dat ‘abträglich’, schadelijk was voor de bestudering van de kerkgeschiedenis. De gehele theologie bevond zich na Auschwitz in een “algemeine Krise”, aldus Heussi. Dat vraagt volgens hem in 1956 om ‘ein neues Geschichtsbild’. Bedoelt hij hier dat de bestudering van de kerkgeschiedenis een meer kritische kerndiscipline kan worden?⁸ ‘Soll Kirchengeschichte nicht einfach als Beispielarsenal zur Stützung kirchlich institutioneller oder lieb gewordener theologischer Positionen dienen, muss sie geschichtliches Wissen transparent machen.’

In deze vijf decennia sinds Heussi zijn inderdaad als kritische, kenmerkende veranderingen in het vakgebied van de liturgiegeschiedenis op te merken:⁹ De verschuiving van de officiële, dogmatisch-confessionele liturgie-op-papier, naar de beleving hiervan, naar paraliturgische fenomenen in het vakgebied ritual studies. Genderstudies, oecumenica, sociologie en culturele-antropologie benaderen de liturgie anders, tot aan een meer architectonische benadering van de eredienst. In dit geval: in welke kerkgebouwen deed Calvijn dienst? Wat had dat voor invloed?¹⁰

¹ In een Nederlands woordenboek zal men het woord ‘liturgist’ niet vinden. Ik gebruik dit gallicisme ter onderscheiding van verwante begrippen:

Liturg – persoon die voorgaat in de liturgie

Liturgiooloog – persoon die wetenschappelijk onderzoek doet naar de liturgie

Liturgist – persoon die auteur is van liturgische teksten.

² Selderhuis, *Calvijn een mens*, 8, voegt er een opmerkelijke benaming aan toe: “Calvijn is een boek met een puntbaard”. Beeldvorming over ‘een strenge Calvijn’ berust ook soms op fake-news: “De mens is onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad”, aldus een strenge Calvijn.” Dit is geen correct citaat van Calvijn, maar vraag 8 van de Heidelbergse Catechismus. Zonderop, *Ongelofelijk*, 99

³ Dr. H.H. Kuyper, in *Johannes Calvijns Institutie, verkort weergegeven*, V, door dr.B. Wielenga, schrijft in het Ter Inleiding zijn beeld van Calvijn: Calvijn is de man van het ééne boek, de Institutie, dit is bijna de gehele Calvijn.

⁴ Jurg, *De vierde eeuw*, 62

⁵ Möller-Ammenstein, *Kirchengeschichte*, 19, ‘Ein Meilenstein der Deutschen Kirchengeschichtsschreibung

⁶ Brady, *Handboek, Volume 2*, 359

⁷ Heussi, *Kompendium*, 4

⁸ Möller / Ammerich, *Einführung*, 14

⁹ Uitvoerig hierover: Rouwhorst, *Liturgie en de constructie van het verleden*, in: Tijdschrift voor Liturgie (TvL), 298 – 310. Zie verder mijn paragrafen 5.1.1 en 5.1.2

¹⁰ Een goed voorbeeld hiervan in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 454: het materiaal wordt gerangschikt volgens de architectuur van de plaats waar de eredienst wordt gehouden.

Een tweede verschuiving is die van de historische argumentatie: niet zozeer de ouderdom van een liturgische tekst is doorslaggevend (hoe ouder, hoe beter), maar de tekst in zijn context: wie, waarom, welke taal, tegen wie, waar.

Deze verandering in de historiografie geldt ook Calvijn en de liturgie, zoals Christian Grosse¹¹ in zijn dissertatie aantoonde: historische stereotypen ter discussie stellen.

'Les vingt dernières années ont donc été marquées par une importante mutation.'

Er treedt rond 1980 een verandering op in de geschiedschrijving: niet zozeer de pastorale of confessionele kant van Calvijns leven en werk is interessant, maar men ontdekt dat de gehele Reformatie óók gezien kan worden als 'un processus rituel'.¹² Calvijn blijkt toch geen 'piètre liturgiste' te zijn, een armzalige liturgist, wiens 'Forme des prières' weinig interessant is.¹³

We kunnen het voorafgaande omschrijven als een herontdekking van het grote belang van het ritueel, liturgisch karakter van de gehele Reformatie, en in het bijzonder ook het belang van Calvijn en zijn liturgische arbeid.

Dit onderzoek richt zich op de vraag of deze liturgie-historische waardering van Calvijn te herkennen is in de beeldvorming van kerkhistorici en liturgiehistorici.

Ik volg daarbij de volgende stappen:

- a. We reconstrueren de historische biografie van Jean Calvin-als-liturgist. Welke kenmerken van zijn liturgische idealen en werken zijn er?
- b. We onderzoeken de beeldvorming van Calvijn-als-liturgist in een selectie¹⁴ van gerenommeerde Calvijndeskundigen en één van hun werken.
- c. In een internationale selectie¹⁵ van auteurs van standaardwerken uit de liturgiewetenschap blijkt hun beeld van de inhoud van Calvijns liturgische opvattingen.

Beeldvorming heeft niet louter te maken met het te onderzoeken object: Calvijn als liturgist. In aansluiting op de hier boven genoemde ontwikkeling in de geschiedeniswetenschap zijn voor beeldvorming minstens zo belangrijk: de persoon van de schrijver zelf, man of vrouw, mate van geloof en kerklidmaatschap, situatie in de wereld van zijn/haar dagen, kortom: de context van de schrijver. In ieder hoofdstuk is de schrijver met de context dus de eerste paragraaf. Daarna volgen citaten en verwijzingen de beeldvorming betreffende, en ik eindig iedere paragraaf met een conclusie. Al deze conclusies worden aan het eind van de hoofdstukken voorlopig samengevat. Ik ben zeer benieuwd of de beeldvorming van Calvijn als liturgist verschilt in de waarneming van Calvijnkenners en van liturgisten.

¹¹ Grosse, *Rituels*, 25- 28

¹² Grosse, *Rituels*, 26

¹³ Grosse, *Rituels*, 27-28

¹⁴ Iedere selectie is aanvechtbaar: Ik koos voor een internationale doorsnee van het Calvijnonderzoek, te weten : Zwitsers, Frans, Nederlands, Amerikaans 2x en Duits, verdeeld over verschillende confessionele denominaties. Rooms-katholieke Calvijndeskundigen zijn mij niet bekend.

¹⁵ De gekozen auteurs zijn (in volgorde)hervormd, gereformeerd, hervormd-hoogkerkelijk, anglicaan, hervormd-laagkerkelijk, gereformeerd, rooms-katholiek, remonstrant, vrijgemaakt-gereformeerd, luthers, hervormd-gereformeerd, réformé, en twee kerkmusici. Het internationaal karakter blijkt uit auteurs uit Engeland, Duitsland, en Zwitserland

B. Vraagstelling

In deze studie onderzoek ik de beeldvorming van de jonge Calvijn als liturgisch auteur: bij kerkhistorici-Calvijndeskundigen, bij een oecumenisch gezelschap van liturgiedeskundigen, en bij Calvijn zelf.

De vraag is: Welk beeld bestaat er in de historiografie van Calvijns betekenis als liturgist ?

Deze vraagstelling kan ik onderverdelen in de volgende aspecten:

a. Wat was de houding van de jonge Calvijn in Genève/ Straatsburg/ Genève ten opzichte van de eredienst, de 'culte' ?¹⁶ Hoe was Calvijns ideaal in dezen?¹⁷ Was hij een liturgische 'uitvinder'¹⁸ ? Mijn reconstructie van de gegevens hierover vat ik samen in een aantal kenmerken van Calvijn als liturgist. Deze kenmerken geven samen de historische feiten weer, zoals ik die reconstrueer: dit is mijn beeld van Jean Calvin als liturgist.

b. Wat is de beeldvorming van Calvijn als liturgist bij liturgiologen?

Niet eerder is er (naar mijn weten) vergelijkend liturgiehistorisch onderzoek gedaan naar deze beeldvorming. Is er een actuele communis opinio over Calvijn als liturgist onder liturgiedeskundigen?

c. Wat is de beeldvorming van Calvijn als liturgist bij kerkhistorici-Calvijndeskundigen?

Calvijn heeft aanvankelijk gepubliceerd over de Culte 'Naar de gewoonte van de oude kerk', 'Selon la coutume...' Is dit aspect van Johannes Calvijn nu wél of niet belangrijk?

Is er een actuele communis opinio over Calvijn als liturgist onder kerkhistorici?

Bij elk van de drie hoofdstukken, noteer ik voorlopige conclusies, waarin ik de onderzoeksvraag beantwoord. In een slothoofdstuk 5 'Beeldvorming' vat ik deze deelconclusies samen.

-0-0-0-0-0-0-

Voor zover bekend¹⁹ is de Franse tekst van Calvijns Dienstboek 'La Manière/ La Forme' niet integraal in het Nederlands vertaald, slechts enkele fragmenten. Een proeve van vertaling van mijn hand is opgenomen in Herman J. Selderhuis (red.) *Calvijn verzameld*. Utrecht 2019.

¹⁶ Ik beperk me vooral tot de jaren 1536 – 1542, waarin de jonge Calvijn zijn eerste liturgische werk doet en vervaardigt: *Institutie* 1536, *Pseaulmes et Cantiques* 1539, *La Manière/La Forme* 1542.

¹⁷ Barrett, *Reformation Theology*, 126 'a form of church order and society that Calvin had envisioned in Strasbourg'

¹⁸ Lekkerkerker, *Kanttekeningen*, merkt op dat Zwingli een 'liturgischen Neuschöpfer' was, 182

¹⁹ Prof. dr. Mirjam van Veen in *Dagblad Trouw*, 'Calvinistisch Nederland bestaat niet', De Verdieping, 9: 'Van Veen vertelt dat ze ooit eens geturfd heeft welke werken van Calvijn in het Nederlands vertaald werden. Dat houdt eigenlijk rond 1650 wel op. Dan is er geen kip meer die Calvijn vertaalt.', Amsterdam, 20 okt. 2017

Dr. T. Brienen antwoordt in een mail op mijn vraag of hij weet of er een Nederlandse vertaling is: 'Ik denk dat die niet bestaat. Ik heb wel een vertaling gevonden in het Duits, nl. die van Wolfgang Herbst in zijn "Quellen zur Geschichte des evangelischen Gottesdienstes von der Reformation bis zur Gegenwart", Göttingen 1868.'

1. JEAN CALVIN ALS LITURGIST, de biografische feiten

Ik gebruik zijn Franse naam als ik gebruikelijke biografische gegevens beschrijf.

Ik gebruik zijn vernederlandste naam als ik zijn werk beschrijf.

1 Jean Calvin als auteur en voorganger in de Culte, hoe het begon

De nieuwgierige onderzoeker naar de beeldvorming van Johannes Calvijn lijkt, nu het gaat om de oudste gegevens over zijn liturgische opvattingen en teksten, op een archeoloog die verrast wordt met het blootleggen van laag na laag.

1.1. Hoe het begon in Poitiers 1534

Het feit dat de jonge Jean Calvin geen theologische opleiding had, maar doctor in de rechten was, dat hij zijn liturgisch leven van voorgaan, bidden, preken en de sacramenten bedienen min of meer argeloos aanving zonder ooit formeel bevestigd te zijn in het ambt van ministre of pasteur, is biografisch niet verrassend. Dit is immers algemeen bekend, maar vanuit de liturgische beeldvorming op zijn minst opmerkelijk, en naar huidige normen gezien feitelijk niet mogelijk.²⁰

Calvijn had wél een preekconsent: 'Tot 4 mei 1534 was hij namelijk nog steeds officieel geestelijke, kapelaan, in de kerk van Rome. In Angoulême werd hij dan ook een aantal keren opgeroepen een Latijnse preek voor het kapittel te houden.'²¹ Hier in Angoulême legt hij zijn functie in de Rooms-katholieke kerk neer. Via Nerac reist hij in de loop van 1534 naar Poitiers, waar hij tal van evangelische vrienden en geleerden kent. Hij is dan 25 jaar; blijkens het volgende is zijn geest open voor Gods Woord. Zijn verblijf in Poitiers is zo kort, dat het vrijwel nergens vermeld wordt.^{22 23}

Het begin van Calvijns bediening van de Maaltijd, de Sainte Cène, is biografisch gezien een eerste verrassing, die door sommige Calvijnkenners wél²⁴ en alle liturgiehistorici niet vermeld wordt: namelijk zijn eerste avondmaalsviering in een grot bij Poitiers in 1534.²⁵ Doumergue beschrijft dit begin van Calvijn-als-liturgist in detail. In een uitvoerig fotoboek met alle tien Calvijns woonplaatsen²⁶ zien we wat 'door sommigen beschouwd wordt als de grot van Calvijn'. Omdat het samenkomen met zijn kleine evangelische groep te gevaarlijk was in de stad na de affaire des placards, kwamen zij even buiten de stad hier samen.

Bij vrijwel alle Nederlandse en Duitse auteurs is dit een omissie in de liturgische geschiedschrijving, deze eenmalige en kortstondige passage in Poitiers. Voor de Franse historie is het wél van groot belang.

²⁰ Wellicht kan verder onderzoek uitwijzen hoe Calvijn zelf dacht over zijn niet-bevestiging in een ambt, onder handoplegging en levenslang. Heeft Calvijn later een bevestiging, ordination gemist? In zijn Dienstboek *La Manière-La Forme* is een liturgie voor de bevestiging niet opgenomen. Wel gaat hij in zijn *Institutie* van 1536 uitgebreid in op de Rooms-katholieke opvatting van het ambt als sacrament onder oplegging der handen. Iedere verwijzing naar zichzelf ontbreekt.

²¹ Selderhuis, *Calvijn een mens*, 54

²² Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 45vv 'de plaatsen waar Calvijn verbleef', noemt Poitiers niet; evenmin Theodorus Beza, *Leven*, 23

²³ Doumergue, *Jeugd*, 482 – 483, Appendix II, Calvijns verblijf te Poitiers

²⁴ Brienen, *Liturgie*, 22, geeft een uitvoerig verslag van dit voorval, echter zonder Orde van dienst.

Zeer beknopt is Dankbaar, *Calvijn*, met vier regels over de geheime bijeenkomst in een grot te Sainte Bénoit met heilig Avondmaal.

²⁵ Doumergue, *Jeugd*, 436 – 437, met afbeelding van 'de grot van Calvijn'

²⁶ Van den Berg, *Tien woonplaatsen*, 126 – 131, Poitiers met afbeeldingen

Ten bewijze hiervan is Jean Calvin op het predikantenbord van de Eglise Réformée te Poitiers als eerste pasteur vermeld, mét het jaartal 1534 ! ²⁷

Doumergue heeft ook precies genoteerd met welke woorden Calvijn deze eerste (?) avondmaalsviering heeft geleid. Wat heeft Calvijn hier gezegd en gedaan? ²⁸

Dat de geest van de jonge humanist Calvijn open is voor Gods Woord, blijkt uit zijn eigen woorden, opgetekend tijdens dit korte verblijf in Poitiers. Het is des te geloofwaardiger omdat het citaat bij Doumergue in 1903 ontleend is aan het werk van de Roomse schrijver Florimond de Raemond, getiteld 'L'histoire de la naissance, progrès et décadence de l'hérésie de ce siècle', uitgegeven te Rouen in 1623. De Raemond noteert een mondeling verslag van een gesprek dat Calvijn had in deze kleine kudde te Poitiers over het misoffer. ²⁹

Terwijl hij zijn bijbel voor zich had, zeide hij: 'Dit is mijn mis', en de oogen ten hemel heffende, sprak hij, nadat hij zijn rouwmuts ³⁰ op tafel had geworpen: 'HEERE, indien Gij mij in den dag des oordeels verwijt, dat ik niet naar de mis ben geweest en haar heb laten varen, dan zal ik met grond zeggen: HEERE, Gij hebt het mij niet geboden. Ziehier uw wet, ziehier de Schrift, die de regel is, welken Gij mij hebt gegeven, waarin ik geen ander offer vond, dan datgene, wat op het altaar van het kruis geofferd werd.'

Ten slotte ging Calvijn het heilig Avondmaal vieren volgens het eenvoudige apostolische voorschrift. De ceremonie werd 'manducatie' genoemd, afgeleid van het Latijnsche werkwoord manducare, dat betekent 'eten'. ³¹

De Roomse geschiedschrijver De Raemond kan het niet laten: 'Het volgende heb ik van hen die deelnamen aan deze potsenmakerij, omtrent die manducatio vernomen'. De Orde van dienst is nauwkeurig weergegeven, en is liturgisch gezien een tweede verrassing, zowel qua inhoud als qua rubrieken:

'Calvijn las de delen van de vier evangelisten, die betrekking hebben op het Sacrament des Avondmaals, als hem goeddacht. Daarna zeide hij dan:

'Mijne broeders, laat ons het brood des HEEREN eten tot gedachtenis van Zijn dood en lijden.' Daarna zetten zij zich aan tafel, vervolgens brak hij het brood, en gaf er ieder een stuk van, en allen aten te zamen zonder een woord te spreken, terwijl ieder trachtte zijn gelaat in de beste plooi te brengen.

Hetzelfde deden zij, wanneer zij den wijn namen.

Daarna zeide de verkozene dank aan den HEERE, omdat Hij hun de gunst om de misbruiken van het pausdom te leeren kennen, en de genade om de waarheid te verstaan, had geschonken.

Als dit afgelopen was, sprak hij met de anderen het "Onze Vader" en de "Twaalf Artikelen" in het Latijn uit, waarna de vergadering uiteen ging.

Zoo was de ceremonie of het mondeling bevel, dat zij van Calvijn ontvingen.'

Op een aantal facetten van deze oudst bekende liturgie van Calvijn gaan we in de paragraaf over de kenmerken nader in:

- het eenvoudige apostolische voorschrift
- de lezingen van het Evangelie
- de tafel en brood en wijn
- de dankzegging na de maaltijd

²⁷ Van den Berg, *Tien woonplaatsen*, 134

²⁸ Doumergue, *Jeugd*, 437 - 438

²⁹ Doumergue, *Jeugd*, 437

³⁰ Selderhuis, *Calvijn een mens*, 17, Calvijns vader was gestorven toen hij 21 was.

³¹ Doumergue, *Jeugd*, 437, ook noot 3

-het Onze Vader en het Apostolicum
-het ontbreken van een lied en gezang

Sinds deze ervaring is de jonge zwerver Jean Calvin drager van een niet onbelangrijke liturgische bagage.³²

1.2.Hoe het begon in Calvijns Institutie 1536

“Calvijns schreef zijn eerste theologische publicatie, de Institutie, en daarin gaf hij voor het eerst een liturgische orde door, waaraan hij zijn hele leven trouw is gebleven!”³³

Wat beoogt een jonge Franse doctor in de rechten, 27 jaar oud om een allesomvattende theologie te bedenken en te publiceren? Een reden kan zijn dat deze humanistische jurist juist als jurist argumenten zoekt om zijn zaak te verdedigen: logisch en met teksten als bewijsmateriaal.

Een andere meer persoonlijke reden kan zijn dat de twintiger Jean Calvin gaandeweg zijn Rooms-katholieke geloofsovertuiging was gaan verliezen, en steeds meer openstond voor de evangelische beweging van Luther in Duitsland en in Frankrijk voor de gedachten van een “cultureel hoogstaand en kerkkritisch clubje progressievelingen (...) onder leiding van Guillaume Bricconnet, bisschop van Meaux, en van Faber Stapulensis en de rector van de Sorbonne Nicolas Cop.”³⁴ In de verwarring die er qua geloof en kerk door heel Europa was ontstaan door de dramatische gebeurtenissen met de Dopersen in Münster 1534-1535, ontstond er bij velen in Frankrijk – en zoals later zal blijken in vele landen – een zoeken naar de waarheid. ‘Het is dus bedoeld om een helpende hand te bieden aan degenen die “door ijver voor de religie waren aangeraakt”. Met zijn werk wilde Calvijns hen helpen om de allereerste beginselen aan te reiken.’³⁵

Tot deze allereerste beginselen horen de uit de Middeleeuwen overgenomen items: wet – geloof – gebed en dus ook de sacramenten doop en maaltijd. Hier is geen liturgisch geïnteresseerde aan het woord, maar een jonge, enthousiaste leraar die zijn leerlingen antwoord geeft op de vraag: Wat doet u eigenlijk in een kerkdienst, wat is dat water, brood en wijn? Alle aandacht gaat in dit stadium van Calvijns leven uit naar aanval en verdediging van de valse en de ware sacramenten, naar de tegenwoordigheid van Christus in de tekenen van brood en wijn, naar de werking van de heilige Geest bij hen die de sacramenten gebruiken – maar nauwelijks naar de gewone liturgie door het jaar. Een summiere notitie over de eredienst is te vinden onder de behandeling van het vierde gebod, over de rustdag waar Calvijns begint met de rust in God. Vervolgens schrijft hij: ‘Deze dag is ingesteld, opdat de gemeente op die dag zou samenkomen om te bidden en God te loven, om het Woord te horen, en om de sacramenten te gebruiken’.³⁶

Iets uitvoeriger handelt Calvijns over de eredienst in de slotwoorden over het sacrament van de Maaltijd. Brienens³⁷ heeft deze minutieus beschreven.

De volgorde van deze onderdelen – ‘rubrieken’ noemt de liturgiek deze – is wel belangrijk. In Calvijns latere liturgie *La Manière* zal de echo hiervan weerklinken.

³² Grosse, *Rituels*, 119, wijdt deze hele pagina aan deze ‘expérience de Poitiers’, en legt een inhoudelijk verband met de Institutieparagrafen over het Sainte Cène.

³³ Brienens, *Liturgie*, 9, het uitroepteken is van Brienens. Nader onderzoek kan uitwijzen of Calvijns inderdaad zijn hele leven aan deze liturgische orde trouw is gebleven.

³⁴ Selderhuis, *Calvijns een mens*, 34

³⁵ Van 't Spijker, *Institutie*, 11

³⁶ Van 't Spijker, *Institutie*, 47

³⁷ Brienens, *Liturgie*, 17-20 vermeldt met ere de ‘Roomse liturgist’ H.A.J.Wegman en Van 't Spijker, *Institutie*, 180

Op enkele facetten zal ik in het volgende ingaan:

- minstens een wekelijkse viering van het heilig Maal
- ter inleiding worden de instellingswoorden vermeld, daarna de beloften aan deze Maaltijd verbonden, en tevens worden zij buitengesloten die krachtens het verbod van de Heer van het avondmaal worden afgehouden
- het brood en de wijn worden op een tafel neergezet
- viering met gewoon brood en rode of witte wijn
- avondmaal na de lezingen, preek en gebeden
- tijdens de gehele dienst zingt het volk psalmen
- na de maaltijd volgt de geloofsbelijdenis en opwekking tot een christelijk leven
- men zingt nogmaals een lied van lof en dank.
- men gaat heen met de zegen in vrede

1.3.Hoe het begon in Genève, augustus 1536

1.3.1. Een korte liturgiegeschiedenis

De jonge geleerde jurist Jean Calvin, vluchteling, wees, arriveert in Genève.

Hoe is zijn liturgisch leven daar begonnen? Details hierover zijn er eigenlijk niet, maar het is aannemelijk dat hij gewoon, net als vele andere Genovieten, bij Farel naar de kerk ging. Deze Guillaume Farel (1489 – 1565), een Fransman uit Gap, studeerde evenals Calvijn in Parijs, waar hij in dezelfde kringen verkeerde met onder anderen Briconnet, de bisschop van Meaux. Langs allerlei geestelijke en geografische omwegen komt Farel in Genève. Hij ontwikkelt zich 'tot één van de krachtigste en fanatiekste gereformeerde pioniers van Zwitserland'³⁸. De invloed van de twintig jaar oudere Farel op de jonge vluchteling Calvijn is zeer groot. Juist voor ons onderzoek naar de beeldvorming van Calvijn en zijn liturgische activiteiten is deze Farel van groot belang. Hoe zal Calvijn zich ontwikkelen tijdens en na de invloed van Farel en diens indrukwekkende liturgische staat van dienst?

Op zoek naar de historische feiten van Calvijn als liturgist, stuiten we nu op een interessant gegeven. Aangezien de bronnen over zijn leven tot nu toe allemaal secundair zijn – Calvijn zelf heeft tot nu toe geen liturgie gemaakt – is de vraag nu in Genève-Straatsburg-Genève deze: wat waren de redenen die de jonge jurist Jean Calvin er toe brachten om zelf liturgische teksten te maken en daarbij theologische kanttekeningen te plaatsen? Anders geformuleerd: was Johannes Calvijn een kopiïst, die met knippen en plakken het werk van Farel, en later Bucer, iets omvormde naar eigen smaak, of was hij integendeel een creatief mens, die uit niets iets schiep?

Tot nu toe hebben we geconstateerd uit de gegevens over Calvijns biografie, dat hij in augustus 1536 – het korte verblijf in Poitiers uitgezonderd – geen praktiserend voorganger in de eredienst was en geen auteur was van liturgie sec . Dat is in zeer korte tijd geheel anders³⁹: eind augustus 1536 begint deze 'professor in de Heilige Schrift te Genève' met colleges over de brieven van Paulus, op 1 oktober is hij met Farel voor een discussie in Lausanne waar hij vriend en vijand verbaast met zijn parate kennis van de patres.⁴⁰ Hier ontmoet hij voor het eerst Martin Bucer, en tegen

³⁸ Selderhuis, *Calvijn een mens*, 68, Farel's beeld is helder; of de term 'gereformeerd' in dit stadium van de Zwitserse reformatie passend is, is een vraag. Doumergue, *Strijdperk*, 179, spreekt over 'protestants'; Grosse, *Rituels*, 104, over 'évangelique'

³⁹ Selderhuis, *Calvijn een mens*, 86

⁴⁰ Doumergue, *Strijdperk*, 12-13

het einde van 1536 – hoe en wanneer precies is onduidelijk ⁴¹ – blijkt hij een ambtsgenoot van Farel te zijn en lid van het corps predikanten. ‘Zo werd Calvin dominee van de St. Pierre, de mooie kerk in de oude stad, waar zo lang vóór Calvin de bisschop gezeteld had.’ ⁴²

Dan ziet deze jonge dominee zich voor de vraag geplaatst, waar de eeuwen door alle jonge dominees mee geconfronteerd worden: ‘Wat gaan we doen op zondag als de klok luidt voor de kerkdienst?’ In die zin komt Calvin in een gespreid bedje, opgemaakt door zijn oudere en ervaren collega Farel. ⁴³

Al zes jaar eerder, in 1530 kwam het in de zelfstandige stadstaat Genève tot een ingrijpende hervorming van de eredienst ⁴⁴: beeldenstorm en ontheiliging van de altaren. Uit de bevolking blijkt grote instemming⁴⁵: de misgebruiken worden op straat op carnavaleske wijze nagespeeld, de hostie wordt de broodgod, en iemand voert deze aan zijn hond Barbet. De stad kende ongeveer 400 geestelijken, monastieken en seculieren; op straat werden zij uitgescholden en gehinderd; als lui en dom volk werden zij grotendeels geminacht. In 1536 verdwenen zij uit de stad, en daarmee daalde het percentage geestelijken direct daarna met 97,5%, toen er nog tien predikanten overbleven.⁴⁶ De jonge dominee uit Frankrijk, ille gallus, kon aan het werk.... Al spoedig blijkt dat de jonge Calvin, 27 jaar oud, meer gaven had op organisatorisch gebied dan de veel oudere Farel: orde scheppen was zijn talent op gebied van liturgie, kerkrecht en bestuur en opvoeding.

Qua liturgie trof hij Farel's Orde van dienst aan, getiteld ‘La Manière et Fasson’ uit 1533, sterk beïnvloed door de laat-middeleeuwse pronaus: een preekdienst met gebeden. Het geheel bevredigde Calvin niet, dat wordt duidelijk uit het volgende.

1.3.2. De eerste kenmerken

Dat liturgie en kerkrecht talloze raakvlakken hebben, bewijst wel Calvijn's eerste kerkorde ‘Articles concernant l’organisation de l’ église et du culte’. Het taalgebruik ‘culte’ geeft aan dat ook in het spraakgebruik de term mis, messe verleden tijd was in Genève.

Voor de beeldvorming kan de kwestie van de taal onderdeel zijn van ons onderzoek : was Calvin in zijn betiteling van alle liturgica bewust anti-rooms-katholiek? Had zijn beweging een ‘nieuwe taal’ nodig? In het Frans is dat duidelijk tot op heden: église – temple ; curé – pasteur; euchariste – sainte cène; messe – culte. Evenwel gebruikt Calvin jaren later in La Manière wél de oude term ‘euchariste’⁴⁷ .

Dit kerkrechtelijk spraakgebruik vermeld ik vanwege de voorstellen in de Articles over de culte, de eredienst, van Farel en Calvin. De eerste kenmerken van Calvijn's liturgie worden zichtbaar:

Allereerst blijkt hieruit dat het liturgisch kader in deze beginjaren van de Reformatie nog zeer flexibel is : het nieuwe ritueel moet zich nog vestigen. Rubrieken komen en

⁴¹ Grosse, *Rituels*, 123: ‘Il a ainsi l’occasion de se familiariser avec la liturgie en vigueur `a Genève, d’abord en assistant aux cultes, puis en qualité d’officiant’

⁴² Grosse, *Rituels*, 182-183

⁴³ Brienen, *Liturgie*, 31 – 36, uitvoerig over Farel en diens liturgische activiteiten

⁴⁴ Grosse, *Rituels*, 99 - 100

⁴⁵ Brady, *Handbook*, 181, noemt dit een onderdeel van de ‘populaire reformatie’, waarbij ook Farel zorgde voor ‘a well-organized preaching movement, a Lutheran plague’

⁴⁶ Selderhuis, *Calvin een mens*, 72

⁴⁷ Barth, *JCOS*, 39

gaan.⁴⁸ Calvijn blijkt het tegendeel van een star mens; er is evenwicht tussen inhoud en houding. Zijn houding is die van een politicus van het midden. Hij vernieuwt en past aan zoveel als mogelijk volgens zijn principes. Dit wordt in de loop van 1538 een bron van diepgaand conflict: over veel dingen in de culte kennen de Zwitserse evangelicalen geen uniformiteit: doopvont, soort brood, welke feestdagen en daarbij de invoering van de tucht in Genève.

Ten tweede blijkt het belang van een creatieve voorganger, ieder op eigen wijze. Calvijn doet dat ingrijpend: in plaats van driemaal per jaar Maaltijd, nu in de Ordonnances van november 1536, eenmaal per maand; een loutere preekdienst wordt ook een zangdienst met psalmen, een volstreekte nieuwigheid voor het wat starre Genève.

Ten derde worden hierbij de kinderen ingeschakeld als een soort kindercantorij avant la lettre, wat aangeeft dat Calvijn al zeer vroeg gevoel had voor het liturgisch proces als gemeenteopbouw. Deze visie op het onlosmakelijk verband tussen de Culte met la Sainte Cène, de cultus publicus, én het gewone door-de-weekse leven van de gemeenteleden, de cultus privatus, zal ook tot uiting komen in pastoraat en tucht over de levensheiliging.

1.4. Hoe het begon in Straatsburg, september 1538

In hoofdstuk 3.9. zullen we het werk van dr. K. Deddens onderzoeken met de titel 'Het begon in Straatsburg'. Deze auteur heeft een geheel andere optiek.

Wat een verschil: in Genève weggejaagd omdat hij op Pasen de Maaltijd van de Heer niet wilde bedienen.⁴⁹ In Straatsburg hartelijk welkom met een eigen gemeente en allerlei nieuwe mogelijkheden ook op liturgisch gebied! Hoe kan dat?

Als de jurist-theoloog Jean Calvin, oud 29 jaar, in september 1538 in Straatsburg arriveert, heeft zijn oudere, vaderlijke vriend⁵⁰ Martin Bucer wel een mooie taak voor hem: pasteur, dominee, van de groeiende gemeente van Franstalige vluchtelingen, voornamelijk uit Frankrijk en Wallonië. Waar zullen zij kerken en hoe zal hun eredienst verlopen?

Een kerkgebouw vinden blijkt nog het eenvoudigst: leegstaande, voormalige Rooms-katholieke kerken genoeg in deze grote stad. De Franse evangelischen krijgen aan de rand van de stad het kerkje⁵¹ Saint Nicolas-aux-ondes toegewezen, en na groei van de gemeente kerken ze enige tijd later in de Dominicanerkerk.

De jonge doctor in de rechten en amateur-theoloog blijkt aanzienlijke liturgische gaven te hebben; in zijn drie Straatsburgse jaren komt hij ook op dit gebied tot volwassenheid en theologische ontplooiing.

Omdat anderen – Doumergue, Hasper, Arnold, Bornert - deze periode gedurende Calvijns leven tot in alle details hebben beschreven, vat ik samen wat voor ons onderzoek naar de kenmerken van Calvijns liturgische talenten van belang is.

⁴⁸ Veelal onopgemerkt is bijvoorbeeld de introïtusrubriek 'votum' bij Calvijn niet te vinden. Kater, *Samenkomst*, 64, probeert in dezen helderheid te verschaffen: 'Calvijn gebruikte echter liever de woorden van het adiutorium, omdat aan het vroegere votum toch te veel een rooms luchtje hing'.

⁴⁹ Van Stam, *Calvijns eerste verblijf in Genève*, in: Selderhuis, *Handboek*, 56 -57

⁵⁰ Van 't Spijker, *Calvijn en Bucer*, in Balke, *Johannes Calvijn*, 117

⁵¹ Doumergue, *Strijdperk*, 288 'De plattegronden uit dien tijd leeren ons, dat dit kerkje aan het uiteinde der stad tussen boomen gelegen was. Het kreeg dien naam, omdat het land, dat in de omgeving was, gemakkelijk overstroomde.' De toevoeging 'aux ondes' duidt op het soms hoge peil van de rivier de Ill; deze naam dient ter onderscheid van de andere kerk Saint Nicolas in de stad. Het boek van Deddens, *Straatsburg*, 73 toont een foto van deze stadskerk. De geleerden zijn het er niet over eens: welke Saint Nicolas was van Calvijn? Zie Bornert, *Réforme*, 194, noot 115

Op zondag 8 september 1538 houdt Calvijn zijn eerste preek 'Dimanche, j'ai assuré le sermon'.⁵²

In oktober 1538 blijkt de gemeente al Psalmen in het Frans te zingen, een novum in Straatsburg.

In november wordt voor het eerst de heilige Maaltijd gevierd met degenen die zich van te voren hebben aangemeld. Een begin van de tucht?

1.4.1. Een (psalm)zingende gemeente

Uit bovenstaande snelle opeenvolging van data blijkt dat Calvijn van het begin van zijn verblijf in Straatsburg – gedwongen door de zondagse culte of vrijwillig – veel van zijn tijd en talenten moest inzetten voor de liturgie. Hierbij blijkt de gemeentezang voor hem een topprioriteit te hebben. Zijn eerste liturgische werk, al in 1539, was dan ook een zangbundel 'Aulcuns pseaulmes et cantiques mys en chant', sommige hiervan waarschijnlijk van Calvijn zelf.⁵³ Dat ik bij het benoemen van het Franstalige Psalmgezang nu de term 'een novum'⁵⁴ gebruik is niet overdreven.

Calvijn is de 'uitvinder' van de door de gemeente gezongen berijmde psalmen. Weliswaar was er zeker een verzameling Duitstalige liederen ontstaan, naar goede Lutherse gewoonte van Bucer, maar voor de gevluchte Franstaligen was er niets⁵⁵. Uiteraard was het gemeenschappelijk zingen van Psalmen al vanaf het begin van de Kerk bekend. Israel zong de Psalmen, en dus Jezus met zijn leerlingen ook. Paulus en Silas zongen hun Psalmen in de nacht.⁵⁶ In de Middeleeuwen verdwijnt het zingen der Psalmen naar de kloosters en hun getijdegebed." Maar voor de 'goegemeente' zijn de psalmrefreinen alleen nog te horen als antifonen bij de viering van de eucharistie en de communie. Wat oneerbiedig, maar nuchter gesproken: deze psalmen of psalmdelen vervulden de rol van achtergrondmuziek."⁵⁷

Calvijn daarentegen plaatst de psalmen juist op de voorgrond: naast de gesproken gebeden zijn dit de door de gemeente gezongen gebeden.⁵⁸ De titel van zijn Orde van dienst, die in Straatsburg zal gaan groeien, geeft eveneens deze prioriteit van het gebed aan: "La Manière de faire prières aux églises Francoyses"⁵⁹. Ook in Genève zal hij in 1545 zijn liturgie aldaar de titel geven "La Forme des prières et chantz ecclesiastiques", waardoor het verband tussen gebeden en gezangen in deze titel duidelijk als eenheid en prioriteit is aangeduid.

1.4.2. Een wekelijks Maaltijdvierende gemeente

Feit is dat Calvijn een wekelijkse of veelvuldige, fréquent, viering van de Maaltijd van de Heer wenste, door hem genoemd La sainte Cène.

-Dat dit tot zijn dood aan toe een onvervuld ideaal bleek te zijn,

-dat er zijn leven lang strijd was over de met de Maaltijd verbonden tucht,

-dat de verdeeldheid tussen Luthersens, Dopersens en Gereformeerden juist op de betekenis van dit sacrament werd uitgevochten,

⁵² Bornert, *Réforme*, 194

⁵³ Van der Knijff, *Heilige gezangen*, 61 - 67

⁵⁴ Van Stam, *Calvijn Handboek*, 54: Bij Farel in Genève had Calvijn dit leren kennen: 'gemeentezang, een tamelijk nieuw fenomeen ten opzichte van de toen gangbare koorzang'.

⁵⁵ Brienens, *Liturgie*, 63 'Calvijn moest van de grond af gaan bouwen. Er was niets.' Deze uitspraak wordt in mijn paragraaf 2.4. besproken en genuanceerd.

⁵⁶ Handelingen 16,25

⁵⁷ Schuman, *Drama*, 238

⁵⁸ Eikelboom, *Hymnologie*, 21

⁵⁹ Barth, *JCOS*, 11

moet zijn mooie droom wel tot een trieste nachtmerrie hebben gemaakt. Des te prangender is de vraag: Waarom hechte Calvin zo intens aan het Avondmaal? Uitvoerig wordt deze vraag met een aantal antwoorden behandeld in de monografie van Herman Speelman 'Bij God aan Tafel'.⁶⁰ De vragen, die de discussie in de zestiende eeuw zo dominant beheersten gingen immers over de al dan niet werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de tekenen van brood en wijn? Calvin meende vanuit zijn diepste geloof, dat het 'in het avondmaal draaide om de persoonlijke gemeenschap of eenwording met Christus, de *communio cum Christo*', aldus Speelman. Een andere huidige Calvijndeskundige, Keith Mathison,⁶¹ stemt hiermee in: 'Like Bucer, Calvin directly associated his doctrine of the Supper with his doctrine of unio with Christ.' Calvijns avondmaalsvisie blijkt een afgeleide te zijn van zijn Christologie! Hij verlangt ernaar om zoveel mogelijk één te zijn met Christus. In zijn verlangen naar de *unio cum Christo* wordt ook zijn vasthouden aan de *presentia realis* duidelijk: Christus is er écht! 'This kind of realistic language about "eating Christ's flesh" through faith (IV.17.5) and having Christ's blood offered "for you to taste" has been offensive to later Reformed theologians and may shock some contemporary Reformed/ Presbyterian faithful'.⁶² Hesselink trekt mijn inziens een juiste conclusie uit wat Calvin al in 1538 als eerste catechese schreef: 'dit zal in de beeldvorming van huidige Gereformeerden als zeer vreemd overkomen'. Des te meer reden om in ons onderzoek van de beeldvorming bij de auteurs van hoofdstuk drie hieraan aandacht te schenken. Zeker ook aan Calvijns waardering voor het Avondmaal aan zieken en stervenden, de zogenaamde 'krankencommunie'. Tot vlak voor zijn dood pleitte Calvin hiervoor, tegen de zin van de Genovieten.⁶³ Dit strekt namelijk verder dan de vraag naar de liturgische frequentie van de Avondmaalsviering: het gaat om de werking van Christus in ons, en wij in Hem. In zijn avondmaalsformulier⁶⁴, dat hij wel moest ontwerpen in Straatsburg omdat er geen Frans liturgisch materiaal was, blijkt deze eenheid van leer en liturgie: 'Nou avons plus abondamment la vie & iustice de Dieu, cest a dire toute felicite. Car dautant quil nous donne que plus amplement nous vivions en luy, et luy en nous.'⁶⁵

1.4.3. Een Straatsburgse uitvinding? De Tien Woorden als liturgicum.

De twee jaar in Genève, waar de jonge Jean Calvin een soort stage liep bij Guillaume Farel, hadden hem veel informatie gegeven over en liturgische ervaring met de eredienst. Eén van de rubrieken die Farel daar in 1533 al had ingevoerd was de lezing van de Tien Woorden.⁶⁶ Omdat de lezing van de Tien woorden, oftewel de Tien geboden zoals ze vaak ten onrechte genoemd worden, in de uit Calvin ontstane gereformeerde eredienst een uniek liturgicum is – in erediensten van andere denominaties zal men het niet op deze wijze tegenkomen – zetten we de feiten op een rijtje: is het een Calvinse uitvinding, uniek in de mondiale liturgie?⁶⁷

Voor de liturgische archeoloog die onderzoek doet naar feiten en beeldvorming van de liturgist Calvin, is juist deze vraag modelmatig voor dit onderzoek. Feit is immers dat Farel er al mee begonnen was in een gewone kerkdienst, maar een eigenlijke

⁶⁰ Speelman, *Bij God aan Tafel*, Calvijns motieven om wekelijks avondmaal te vieren, passim.

⁶¹ Mathison, *The Lords Supper*, in: Barrett, *Reformation Theology*, 666

⁶² Hesselink, *Catechism 1538*, 147

⁶³ Schwarz, *Calvins Briefe, Band 3*, 1264-1266, brief aan Olevianus van december 1563

⁶⁴ Barth, *JCOS*, 41; catechese en liturgie gaan in Straatsburg van meet af aan hetzelfde spoor.

⁶⁵ Deze zinsnede komt in dit formulier van Calvin tienmaal (10x!) voor. Zie ook mijn paragraaf 2.8.

⁶⁶ Van de Poll, *Bucers Idea's*, 111

⁶⁷ Vastenhout, *Tien Woorden*, 17

uitvinding kan men het niet noemen. Farel ontleende dit gebruik aan wat Surgant in 1506 publiceerde onder de titel 'Manuale Curatorum'. Dit zijn liturgische aanwijzingen voor de pronaus, een vooral catechetisch gerichte vorm van samenkomen in het Germaanse deel van de kerk. Vastenhout verbindt aan deze trits Surgant – Farel-Calvijn de conclusie dat 'de Decaloog een typisch reformatorische "uitvinding" is. Dat is niet het geval.' Ik nuanceer deze conclusie: inderdaad is Calvijn in Straatsburg niet de uitvinder van de Decaloog als liturgicum – hij is wél degene geweest die de Tien Woorden op een geheel eigen wijze in de zondagmorgendienst een plaats heeft gegeven, zowel qua rubriek als qua betekenis. 'Le vrai calvinisme ce n'est pas à Genève en 1536, aux cotés de Farel; (...) qu'il vit vraiment le jour; ce fut à Strasbourg, de 1538 à 1541. Néanmoins (...) Calvin possédait trop de personnalité pour se livrer à une dépendance servile'.⁶⁸

De oorsprong van het latere gereformeerde gebruik van de Tien Woorden is te danken aan het feit dat Calvijn te veel persoonlijkheid bezat om zich zomaar te confirmeren aan wat hij van Farel had ontvangen. Zijn ingrijpende variatie in het liturgisch gebruik van de Tien Woorden is tweërlei: Calvijn laat de twee tafels van de geboden zingen, waardoor hij ze daadwerkelijk, zingenderwijs in de mond van de gelovige gemeente legt. Ten tweede geeft hij ze een plaats als rubriek; deze is nogal wisselend, zowel bij Farel, Bucer als Calvijn. Noch de socioloog,⁶⁹ noch de kerkhistoricus⁷⁰ geven aan dat het plaatsen van een rubriek, c.q. het verplaatsen, voor de duiding van zo'n rubriek in het geloofsleven van de rituel-gevormde kerkganger van grote, soms levenslange betekenis is. De liturgist wéét dit wel.

Bucer, 1525, plaatst de Decaloog met alle geboden gespecificeerd, als zijn langste gebed. 'In this manner the function of the law was accusatory.'⁷¹⁷²

Farel, 1533, plaatst de Decaloog na de preek. "Of importance also is it that the Confession of sin follows the Decalogue."⁷³

Calvijn, 1541⁷⁴, plaatst de Decaloog geheel anders: na de Schuldbelijdenis en Absolutie zingt de gemeente de eerste tafel, dan volgt een gebed om het goede verstaan van de wet en oprechte gehoorzaamheid, dan volgt de gezongen tweede tafel.⁷⁵

Voor de beeldvorming van Calvijn en de gereformeerde liturgie, is het van belang dat we bij de kerkhistorici én vooral de liturgiedeskundigen onderzoeken of en in welke hoedanigheid de Tien Woorden qua rubriek én inhoud voorkomen.

⁶⁸ Bornert, *Réforme*, 192

⁶⁹ Bornert, *Réforme*, 197-201, Zijn titelpagina luidt: Approche sociologique; hij vermeldt wél bij La Manière het Psalmgezag en de drukproblemen.

⁷⁰ Van de Poll, *Bucers Idea's*, 115: 'The Decalogue is lacking in Geneva', een formele, rubricistische mededeling.

⁷¹ Van der Zee, *Tien klinkende woorden*, 9: Van de kerkdiensten uit mijn jeugd herinner ik me vooral de voorlezing van de tien geboden. Ik denk dat mensen er werkelijk nachtmerries van hebben gehad: bange dromen over hel en verdoemenis. (...) Vrijheidsberoving in plaats van bevrijding. Velen hebben De God van de wet leren kennen als een vree vreemde in de hoge die je dreigend aankeek. Je zult! Je zult! Altijd die straffende God met zijn eisen.

⁷² Van de Poll, *Bucers Idea's*. 34-35; Vastenhout, *Tien Woorden*, 19, Bucer hield zich als Lutheraan aan de usus elencticus.

⁷³ Van de Poll, *Bucers Idea's*, 111

⁷⁴ Barth, *JCOS*, 19, de liturgische archeoloog stuit hier op een probleem de datering betreffende. In de noten e. en h. bij de tekst van La Manière/La Forme staat het jaartal 1545 + les commandements de la première table; + le reste des commandements. Beide te zingen na Confession en Absolution.

⁷⁵ Van de Poll, *Bucers Idea's*, 115; Vastenhout, *Tien Woorden* 20, bij Calvijn staat de usus didacticus / normativus centraal: dankbaarheid!

1.5. Hoe het opnieuw begon in Genève, 1541

De drie jaar in Straatsburg, waar de jonge pasteur voor het eerst een eigen gemeente kreeg, hadden hem veel kennis en ervaring gebracht. Hier “kan volstaan worden met te zeggen dat Calvijn hier op het gebied van dogmatiek, kerkrecht, liturgie, prediking en pastoraat zo’n beetje alles vond wat hem van pas kwam om de Calvijn te worden die zo wereldwijd bekend werd.”⁷⁶ Het samenstellen van zijn eerste Dienstboek ‘La Manière’ had hem blijkbaar zo veel zelfvertrouwen gegeven, dat hij geen behoefte voelde om in zijn nieuwe gemeente veel te veranderen. Dat schrijft hij zelf in zijn ‘Discours d’adieu aux ministres’⁷⁷ : ‘Quant aux prières des dimanches, je prins la forme de Strasbourg et en empruntay la plus grande partie’⁷⁸. Wat Calvijn leende van de Duitstalige kerkdiensten waren de klassieke delen van de missa catechumenorum uit de Oude Kerk, die een overeenkomstige voortzetting kreeg in de laat-middeleeuwse pronauus.⁷⁹ Deze preekdienst – pro-naos, vóór het koor in het schip van de kerk⁸⁰ – bevatte het Votum als Aanvangswoorden, en de klassieke liturgische en catechetische trits Onze Vader, Credo en Tien Geboden. Calvijn zal al deze rubrieken op zijn eigen creatieve wijze in Genève al dan niet gebruiken.

Een goed voorbeeld van de ‘eigen’ wijze waarop Calvijn zijn diensten begint: zonder het Votum, maar wél met de bemoediging, het Onze hulp.⁸¹ Waarom geen Votum ‘In de naam van de Vader en de Zoon en de heilige Geest’?⁸² . Vond Calvijn het te Rooms?

1.5.1. De disciplina arcani⁸³

Een liturgicum van Calvijn, dat ik nergens vermeld zag, is de zogenaamde ‘geheimtucht’, een gebruik bij de viering van de Eucharistie: de heidenen en de geloofsleerlingen werden voor dit deel van de kerkdienst door de diaken weggestuurd. Het was de liturgische uitwerking van het woord van onze Heer: ‘Ge zult het heilige niet aan de honden geven’⁸⁴. In Calvijns liturgie voor de viering van het Avondmaal ‘Du Sacrement de la Cène’,⁸⁵ vermeldt hij dit gebruik in het formulier voorafgaand aan de Maaltijd. ‘Les aultres pource quilz ne peuvent communiquer au sacrement sinon a leur condemnation / il les fault chasser de la sacree Cene (ainsi comme L’ancienne Eglise commandoit) par le diacre (.....) eussent a sortir de l’eglise.’ Deze liturgische rubriek is de rituele uiting van Calvijns dogmatische opvatting dat de Maaltijd van ’s Heren Tafel vraagt om levensheiliging. Hoewel bron 1542A deze passage ook al vermeldt in La Manière uit Straatsburg, vermeld ik het hier bij bron 1545 in Genève, omdat daar de kwestie van de tucht intens speelde.

⁷⁶ Selderhuis, *Calvijn een mens*, 116

⁷⁷ Bornert, *Réforme*, 199-200, ik deel zijn verklaring van ‘les prières du dimanche’. Er was een compleet dienstboekje, Calvijn schreef zelf wat hij nodig had voor de zondagen, de doop en de maaltijd. Dit groeide uit tot het later uitgegeven dienstboek La Manière.

⁷⁸ Van de Poll, *Bucers Idea’s*, 112v

⁷⁹ Deddens, *Herstel*, 51 – 55, Bucer ging wel degelijk terug tot de ‘prône’, maar hij reformeerde deze preekdienst.

⁸⁰ Brinkhoff OFM, *Liturgisch woordenboek, deel 2*, kolom 2292, Prône

⁸¹ Van Leeuwen, in: *De weg van de liturgie*, 160, tracht het gebruik van verschillende termen en rubrieken te ontwarren. Zie ook mijn noot 47 over Kater.

⁸² Barth, *JCOS*, 18

⁸³ De Leede en Stark, *Ontvouwen*, 98, pleiten voor een moderne invoering van de ‘geheimtucht’.

⁸⁴ Matteüs 7,6

⁸⁵ Barth, *JCOS*, 39. Het is niet duidelijk of dit ritueel ooit in praktijk is gebracht; ik heb het namelijk in de dienst nergens kunnen terugvinden.

1.5.2. De vierende gemeente reformeert de liturgische ruimte

Een blinde vlek, noemt Grosse het, een vrijwel volstrekt gebrek aan aandacht voor de Calvinse visie op de liturgische ruimte. 'L'architecture semble donc constituer un point aveugle de la culture religieuse réformée. Mais les historiens eux-mêmes (...) s'intéressent en general fort peu à l'architecture des lieux réservés à la célébration du culte.'⁸⁶ Aangezien architectuur altijd en overal gedachten en ideologieën vorm geeft in hout en steen, is de historische inhaalmanoeuvre van groot belang. De historiografie toont sinds 1980⁸⁷ een meer evenwichtige aandacht voor het rituele proces van de Reformatie als ook van de ruimtelijke gevolgen voor de eredienst, parallel aan de aandacht voor de woorden, gebaren en het ritueel.⁸⁸

De visie van Calvin op het eigene van de liturgie verandert ook de visie op en de inrichting van het kerkgebouw. Tegelijkertijd geldt, dat Calvijn's visie op Gods openbaring inhoudt dat er geen onderscheid is tussen sacraal en profaan, tussen gewijd en ongewijd. Er zijn geen gewijde personen, tijden, voorwerpen en dus ook geen gewijde ruimte. Het kerkgebouw verandert zelfs van naam: geen église maar temple. Daarbij is te bedenken dat in Calvijn's visie op de gelovige mens deze zélf 'temple du Saint Esprit' is, zoals hij formuleert in een preek over Deuteronomium 16: 13-17.⁸⁹ Ook wat de concrete inrichting van de liturgische ruimte betreft, is Calvin duidelijk: zijn afwijzing van alle Roomse pompa zorgt voor sobere temples. 'Zij – Calvijn's tegenstanders – overschrijden derhalve een grens, wanneer zij in hun heilige handelingen zozeer behagen scheppen in goud, zilver, ivoor, marmer, edelstenen en zijden stoffen. En zij menen, dat God niet naar behoren gediend wordt, wanneer niet alles in weelde baadt.'⁹⁰

Deze visie wordt niet algemeen gedeeld: in het standaard handboek voor liturgiedocenten in de Protestantse Kerk poneert Uyttenbogaardt⁹¹ dat 'de strijd om de rechte eredienst en de verwoesting van het liturgisch gerei door de gereformeerde Reformatie niet leidt tot een eigen concept voor het kerkgebouw. Voor 1600 blijft de Reformatie wonen in de oude ruimten, die zich toch nadrukkelijk manifesteerden als een "gebouwde mis". Eén van de weinige programmatische punten van de Reformatie is geweest dat zij de kansel in het midden zette'. Dit standpunt miskent het feit dat alles wat ritueel betreft tijd, soms véél tijd, nodig heeft om tot verandering, afschaffing of hervorming te geraken. Liturgie is een langzaam ritueel. Waar had de jonge pasteur Jean Calvin in Genève anders moeten kerken dan in de oude kathedrale kerk Saint Pierre? Hetzelfde gold voor Straatsburg waar hij dienst deed in het kerkje Saint Nicolas-aux-Ondes. Het hervormde ritueel waarop in deze oude gebouwen op een nieuwe wijze de eredienst gehouden werd, was ingrijpend genoeg. Aantoonbaar kan worden vastgesteld, dat de viering van het Avondmaal een totale verandering in het gebruik van de liturgische ruimte veroorzaakte. Een prent uit 1557 uit Genève bewijst dit.⁹² Ook Calvijn's eigen rubriekaanwijzingen in *La Manière* uit 1542 tonen dit aan: 'Le Ministre prepare le pain en le vin sur la table.'⁹³ 'Nous scavons bien quelle occasion de scandale plusieurs ont pris du changement'.

⁸⁶ Grosse, *Rituels*, 244.

⁸⁷ Bornert, *Réforme*, 486 – 489, wijdt drie paragrafen aan de liturgische ruimte: de openbare eredienst, de versiering, de tafel en de kansel

⁸⁸ Grosse, *Rituels*, 245

⁸⁹ Calvin, *CO*, XXVII, 407

⁹⁰ Van 't Spijker, *Institutie 1536*, 25

⁹¹ Uyttenbogaardt, *Kerkbouw en kerkgebouw*, in: Oskamp & Schuman, *De weg*, 364, par. 158, de Reformatie.

⁹² Grosse, *Rituels*, Illustrations, figure 11, na pagina 336

⁹³ Barth, *JCOS*, 45 en 49

Wat is bij Johannes Calvijn de reformatie van de gereformeerde liturgische ruimte?

-Er zijn geen of nauwelijks beelden en andere ornamenten.⁹⁴

Deze zijn in Genève in de periode vóór en tijdens Farel al vernield en opgeruimd, de gebrandschilderde ramen, voor zover aanwezig, zijn vaak gespaard.⁹⁵ De stadsoverheid, zich gedwongen gevoeld door de Geneefse storm van het iconoclasme sinds de zomer van 1535, nam het initiatief 'En présence d'une foule réunie devant l'Hotel de ville, les magistrats brûlent une image de Notre-Dame-de-Grace. (...) L'acte est éminemment symbolique' ⁹⁶ Calvijn betuigt met dit alles zijn instemming in zijn *Traité des reliques*. Hij vermeldt daarin als toppunt van het roomse bedrog, dat het in de Sint Pierre aanbeden relik van de arm van Sint Antonius, in werkelijkheid een lichaamsdeel van een hert bleek te zijn. ⁹⁷

-het altaar, waar de voorganger vóór staat, wordt een tafel, waar hij achter staat.

-Ook het altaar is vaak vernield of gesloopt, in ieder geval werd het als verwijdering niet mogelijk bleek, niet meer gebruikt voor de Maaltijd. Er kwam een tafel voor in de plaats. Of twee tafels 'l'une pour accueillir les femmes, l'autre pour les hommes'. ⁹⁸

-het doopvont komt in het midden der gemeente te staan

Het doopvont stond naar rooms-katholieke opvatting bij de ingang van de kerk, vaak in een afzonderlijke doopkapel. Volgens de Reformatie van Calvijn wordt de doop bediend in het midden der gemeente, deze fungeert als doopgetuige. 'Comme le Baptesme est une reception solennelle en l'Eglise, qu'il se face en la presence de l'Assemblée' ⁹⁹

-de kansel wordt in iedere dienst gebruikt voor de preek.

Ook tijdens de Middeleeuwse pronauus werd de kansel gebruikt, tijdens de mis niet of nauwelijks. Volgens de Reformatie is de bediening van Gods Woord met schriftlezing en preek het hart van de eredienst. De plaats van de kansel was het centrum waaromheen de horende gemeente stond of zat. 'Icy ce pendant que leglise chante, le Ministre va en la chaire'. ¹⁰⁰

-de banken voor de magistraten zijn lager dan de kansel.

Waar er stoelen of banken kwamen – in Calvijns tijd is dit verschillend per locatie – is de kansel met Gods Woord erop hoger dan de zitplaatsen voor de magistraten.

Vrouwen zitten in het midden, rondom zijn iets hogere banken voor de mannen, die daar zitten 'ohne Unterscheidung des Standes'. ¹⁰¹

Omdat een Calvijnsse eredienst, met de preek als centraal punt, een luisterende aandacht vraagt, komen er in de loop van decennia van de zestiende eeuw banken in de kerken te staan. De gelovigen zijn immers gewend rond te lopen en met elkaar -soms luid- te converseren. Calvijn dringt er in 1549 bij de overheid op aan, de kerk de financiële middelen te verschaffen om banken aan te schaffen.

Wie waar mag zitten, is een heel probleem.... ¹⁰²

⁹⁴ Doumergue, *Strijdperk*, 396, 'Doch twee dingen kan hij (Calvijn) niet dulden: schilderijen en beelden in de kerken en elke voorstelling van God zelve.'

⁹⁵ Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 454, 'Het pijporgel en de glas-in-loodramen werden gespaard, maar ze werden niet langer onderhouden.'

⁹⁶ Grosse, *Rituels*, 89

⁹⁷ Grosse, *Rituels*, 98-99

⁹⁸ Grosse, *Rituels*, 266

⁹⁹ Barth, *JCOS*, 31, rubriekaanwijzing in de *Forme voor de doop*, door Calvijn in 1542

¹⁰⁰ Barth, *JCOS*, 19, rubriekaanwijzing in de *Forme voor de zondagsdienst*, door Calvijn in 1542

¹⁰¹ Moore, *Theologie*, 34, zie ook mijn noot 184

¹⁰² Grosse, *Rituels*, 269 – 284, over zitplaatsen: voor kerkenraadsleden, magistraten, mannen en vrouwen, mensen onder de tucht, en voor de marée, de vloedgolf van vluchtelingen.

1. Voorlopige conclusie, en vragen aan de 25 auteurs

Geconcludeerd kan worden dat er genoeg informatie bekend is over Calvijns biografie, zijn leven, zijn omzwervingen door Europa, zijn huwelijk, zijn collegae en zijn vijanden, zowel in Genève, Straatsburg en opnieuw Genève. De beeldvorming over Calvijn als jurist, theoloog, predikant, echtgenoot, financier en Franse vluchteling zijn uitputtend beschreven, met nuances in perioden van zijn leven.

Informatie genoeg dus om een historisch verantwoord totaalbeeld te vormen van Johannes Calvijn als theoloog in zijn jonge jaren. Een aantal kenmerken, aan het voorafgaand historisch onderzoek ontleend, volgen hieronder. Met deze kenmerken zal ik de beeldvorming van de 25 auteurs vergelijken. Dan blijken de plussen en minnen... On verra!

Wat nauwelijks beschreven is, is zijn grote inzet voor de eredienst, de 'culte', zowel zijn opvattingen als liturgische theoloog, zulks in samenhang met zijn christocentrisch geloof, als zijn grote creativiteit in liturgische teksten. Er wordt wel óver geschreven, maar er wordt vrijwel nergens úit geciteerd. De inhoud van zijn Dienstboek 'La Manière-La Forme' wordt in het voorafgaande, op één uitzondering na namelijk Grosse in een uitvoerige Annexe, nergens genoemd.

In ons onderzoek naar de beeldvorming van Calvijn-als-liturgist stel ik dus óók vragen die voortkomen uit de teksten van Calvijns dienstboek.

Concluderende kenmerken.

Calvijn verbindt met verstand en hart de Schrift met de heilige Maaltijd

Calvijns geloof blijkt uit zijn liturgisch werk: unio cum Christo.

Calvijn is naar eigen overtuiging een katholiek liturgist 'selon la coustume....'

Calvijn is een eenzijdige kerkhistoricus: 'selon la coustume.....'

Calvijn is een creatieve en flexibele uitvinder en artisan van liturgie

Calvijn verbindt vierende liturgie met didactische onderwijzingen

Calvijn verbindt liturgie met gemeenteopbouw: kinderen, catechese, pastoraat

Calvijn verbindt de heilige Maaltijd aan pastoraat en tucht

Calvijn is een liefhebber van het gezamenlijk zingen van Psalmen en Cantiques

Calvijns liturgische principes hebben gevolgen voor kerkbouw en –inrichting.

Vragen

Wie citeert uit Calvijns dienstboek? Met welke reden en in welke omvang?

Wie analyseert de gaande en komende rubrieken in de Zondagsdienst?

Wie analyseert de Boetedienst, op rubrieken, op zonde-theologie?

Wie analyseert de Doopdienst, op rubrieken, op dooptheologie?

Wie analyseert de Avondmaalsdienst, op rubrieken, op avondmaalstheologie?

Wie analyseert de Trouwdienst, op rubrieken, op huwelijkstheologie?

Wie maakt melding van het Ziekenbezoek en de Krankengemeente?

Wie maakt melding en geeft inhoud aan de liturgische factoren: Wie? Waar? Welke hulpmiddelen? Wanneer?

2.BEELDVORMING VAN CALVIJN-ALS-LITURGIST IN CALVIJNONDERZOEK

Alle auteurs en hun werk onderzoek ik met hetzelfde model:

- 1.De auteur en zijn context
- 2.Beeld van Calvijn in dit boek
- 3.Conclusie

2.0. Th. Beza, *Het leven en sterven van Johannes Calvijn*, 1564

Om de aandacht op het unieke feit te vestigen, dat Beza een tijdgenoot en een goede bekende was van Calvijn, heb ik hem het wat vreemde nummer '0' gegeven.

2.0.1.de auteur en zijn context

Theodorus Beza (1519 – 1605) was vriend en opvolger van Calvijn in Genève. Opgevoed als een ervaren humanist en jurist, werd Beza, die zich weinig bekommerde om godsdienst, gegrepen door het lezen van een tractaat van Heinrich Bullinger. Radicaal bekeerd , na een ernstige ziekte, tot het evangelische geloof, werd hij van 1549 tot 1558 hoogleraar in het Grieks aan de academie van Lausanne, daarna vanaf 1558 hoogleraar en predikant te Genève naast Calvijn.¹⁰³ De relatie tussen deze beiden bleef tot Calvijns dood in mei 1564 uitstekend.¹⁰⁴ In 1564 schreef Beza de eerste biografie over Calvijn: 'Het leven en sterven van Johannes Calvijn'. Beza geeft in zijn Inleiding van deze biografie uitvoerig reden en doel weer, waarom hij dit boek over zijn vriend schrijft: 'Wanneer iemand denken mocht dat een ander doel dan de bescherming van de waarheid mij tot het beschrijven van dit boek heeft aangezet, dan zal ik mij misschien van deze laster kunnen zuiveren. (...) laat ze maar lasteren, zoveel en zo lang als het hun goeddunkt. (...) Want door waarheidsgetrouwe kennis kunnen de goeden verbeterd worden en de kwaden overtuigd.' Aldus Beza zelf: ik verdedig mijn overleden vriend postuum tegen alle leugen en laster die zijn tegenstanders over hem vertellen, zo interpreteer ik het doel van zijn boek. Omdat Beza Calvijns plaats innam als hoofdpredikant van de evangelische kerk, gold dat 'the heavy burden of maintaining the Reformed structure and teachings in Geneva fell on his shoulders'.¹⁰⁵

De aard van deze biografie uit de 16e eeuw wordt bepaald door de context: Calvijns gereformeerde wijze van interpretatie van Bijbel, Kerk, Overheid, Dogma en persoonlijke Vroomheid komen alle diepgaand ter sprake: zó is Calvijns visie en persoon, zó zullen wij dit voortzetten, ondanks alle vijandschap en leugen. Eén van Calvijns tegenstanders was de katholieke polemist Florimond de Raemond; zijn in 1605 postuum verschenen werk 'Histoire de la naissance, progres et decadence de l'heresie de ce siècle'¹⁰⁶ maakt duidelijk wat Beza met leugen en vijandschap bedoelt.

Bij het onderzoek naar de beeldvorming van Calvijn ontdekt men al spoedig dat er ook vijandsbeelden van hem in omloop waren. 'Raemond assure qu'à la cène, les réformés utilisent une table qui aura servy peut-estre de despeche dans un cabaret ou dans un berlan, et laquelle ils emploient apres à tous usages.'¹⁰⁷ Calvijns eucharistie heeft een 'caractère profane, pas de calices, pas de patènes; la cène est un banquet destiné a nourrir la foi du fidèle, comme on mange des oeufs.

Verdediging tegen dit vijandsbeeld, en eerherstel voor Calvijn is een eerste doel van dit boek. Als vriend en collega van Calvijn heeft Beza in de praktijk ervaren hoe groot

¹⁰³ Prof. dr. D. Nauta, *Beza, Dieudonné de Bèze*, in: Christelijke Encyclopedie, dl 1, 610-611

¹⁰⁴ Florijn, *Beza*, 9-10

¹⁰⁵ Barrett, *Reformation Theology*, 128 – 129.

¹⁰⁶ Karin Maag, *Theologische verbanden*, in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 197

¹⁰⁷ Grosse, *Rituels*, 563, noot 277, en 564

de weerstand en vijandschap was, die ontstond door Calvijns visie op een gereformeerde wijze van kerkzijn. Calvijn zelf was zich dit ook goed bewust. In een persoonlijke notitie na het deel over het Sacrement de la Cene schrijft hij in 1542: 'Nous scavons bien quelle occasion de scandale plusieurs ont pris du changement, que nous avons faict en cest endroit.'¹⁰⁸ 'Toutesfois, pour satisfaire `a ceulx qui par simplicité se scandaliseroyent de nous... etc.' Schandaal en ergernis schrijft Calvijn, dat heb ik veroorzaakt met mijn ingrijpende veranderingen in de Maaltijdliturgie. Beza gaat volledig voorbij aan deze veranderingen, maar gaat in op de vijandige gevoelens die deze veroorzaakten.

Daarnaast is er een tweede doel: beschrijving en voortzetting van Calvijns theologie. 'The theological climate during Beza's years had changed from Calvins time. As the rector of the Geneva Academy. Beza had to be keenly sensitive to the polemical debates en languages of the wider European academic context.' Het belangrijkste dogmaticum was voor Beza Calvijns predestinatieleer, waarbij Beza een strenger standpunt innam dan Calvijn zelf. Daarnaast voortzetting van Calvijns visie op de overheid, de catechese en de tucht. In Calvijns afscheidsrede op 28 april 1564 noemt hij al deze aspecten van zijn arbeid, én enkele liturgica.¹⁰⁹ Beza, die deze rede verkort weergeeft, vond dat blijkbaar toch belangrijk genoeg.

2.0.2. *Beeld van Calvijn als liturgist in dit boek*

Als men niet zou weten dat Calvijn een creatieve liturgist moest worden, en een gevierd en geleerd predikant, zou men dit na het lezen van deze biografie nog niet weten! Beza besteedt nauwelijks aandacht aan Calvijn als predikant en liturgist.

Incidenteel vindt men een summiere verwijzing naar een gebeurtenis of mening betreffende Calvijns bemoeienis met de liturgie.

1538 in Straatsburg: 'De duivel verwekte enige boze tuimelgeesten die onder de schijn van ik weet niet wat voor godvruchtigheid, het gewone brood dat men eerst bij de Maaltijd gebruikte, in ongeheveld brood wilden veranderen. Deze toeleg zou de satan gelukt zijn, als Calvijn niet sommige vromen vermaand had. (...) Hij schreef ze dat ze om zo'n middelmatige zaak niet bekommerd hoefden te wezen.'¹¹⁰

1550 in Genève: 'Men heeft toen ook alle feestdagen afgeschaft, behalve de kerstdag. Daardoor waren velen zo verbitterd dat ze zeiden dat Calvijn zelfs de zondag afgeschaft had.'¹¹¹

April 1564, Calvijns afscheidsrede tot de predikanten in Genève: 'Wat de zondagsgebeden betreft, daarvoor gebruikte ik de formulieren van Straatsburg. (...) Ook het doopformulier komt van mij. Ik schreef dit niet zo zorgvuldig opgestelde formulier in Straatsburg, toch raad ik u aan om het niet te veranderen.'

2.0.3. *Conclusie*

Het oudste boek over Calvijn door zijn tijdgenoot en collega Beza geeft summiere informatie over Calvijn als liturgist. Van beeldvorming door Beza is in deze nauwelijks sprake, wél van de vijandsbeelden die al in Calvijns leven opgeld deden over de door hem geïnitieerde gereformeerde eredienst. Ook dat is een bijdrage aan Calvijns beeldvorming.

¹⁰⁸ Barth, *JCOS*, 49-50

¹⁰⁹ Florijn, *Beza*, 76

¹¹⁰ Florijn, *Beza*, 29-30

¹¹¹ Florijn, *Beza*, 49 en 76

2.1. E. Doumergue, *Calvijn in het strijdperk*, 1899

2.1.1. de auteur en zijn context

Elie Emile Doumergue (1844 – 1937) was hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Theologische faculteit van de universiteit van Montauban van 1880 – 1919; ondanks verzet van meer vrijzinnig ingestelde collegae werd hij hier tevens deken van de faculteit. Hij was één van de aanvoerders van de orthodoxie in de latere ERF. Doumergue leeft in een tijdsgewricht gekenmerkt door een groeiend nationalisme in Europa, uitlopend op de eerste wereldoorlog; door groeiend kolonialisme van Frankrijk met name in Afrika, groeiende kennis van andere godsdiensten, en door groeiend verlangen naar meer eenheid , oecumenisme. De vraag naar het typisch eigene is hierdoor begrijpelijk: Doumergue gaat op zoek naar de authentieke wortels van het Franse protestantisme, wat mede blijkt uit zijn dissertatie ‘Un nouveau chapitre d’apologétique chrétienne au XIXe siècle, le sentiment moral’. Doumergue verdedigt in zijn omvangrijk werk (zeven delen) over het Franse protestantisme de stelling dat dit zich onafhankelijk van de Duitse reformatie heeft ontwikkeld met D’Estaples in 1512 als initiator, en Jean Calvin als meest invloedrijke leerling en voortzetter van de gereformeerde leer en kerk.

Interessant hoe een blijkbaar anti-Duitse beeldvorming (La grande guerre!) ook een groot geleerde als Doumergue heeft beïnvloed; zijn beeld van Calvijn is dan ook welhaast een soort protestants heiligenleven.¹¹² “En tous cas, sa these est indéfendable aux yeux des historiens actuels”¹¹³

Doumergue schrijft zijn trilogie over Calvijn vanaf 1899, slechts enkele jaren na het 1e Vaticaans concilie van 1870, waar het papalisme¹¹⁴ hoogtij vierde in het dogma van de onfeilbaarheid van de paus. Zijn beeldvorming van Calvijn is mede bepaald door een sterk antiroomse overtuiging, het bleek ook niet moeilijk felle citaten te vinden zowel van Roomse als van Calvinistische zijde; men spaarde elkaar bepaald niet.

2.1.2. Beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

Uit het omvangrijke werk van Doumergue over Calvijn kies ik het tweede deel van zijn zeer gedetailleerde biografie “Calvijn in het strijdperk”.¹¹⁵ De reden van deze keuze is, dat we in dit deel de hoofdstukken ‘De liturgie van Calvijn (in Straatsburg)’ vinden¹¹⁶ én ‘ Calvijn en de Psalmbundel’.¹¹⁷

Om met een herkenbaar citaat uit het laatste hoofdstuk te beginnen: ‘De levensbeschrijver van Calvijn heeft veel te doen om al de verkeerde voorstellingen en de legenden, den reformator betreffende, te bestrijden’. In dit liturgiehistorisch onderzoek stuit ik op enkele ‘verkeerde voorstellingen’ die de liturgie van Calvijn betreffen. Deze vijandsbeelden komen van de zijde van de Rooms-katholieken en van de zijde van muziekhistorici.¹¹⁸ Doumergue verweert zich heftig en kundig!

¹¹² De vertaler W.F.A. Winckel is al evenzeer een vurig bewonderaar van Calvijn, geheel in de geest van Doumergue en zijn boek, zulks getuige de laatste zin van het Woord vooraf: ‘Mocht het lezen van dit boek er ons ook toe brengen om den Naam Gods te verheerlijken, Die den grooten reformator met zoovele gaven toerustte en zoo heerlijk leidde’. Calvijns jeugd, november 1902, uitg. Kampen 1986

¹¹³ Jean Baubérot, *Emile Doumergue*, in: Dictionnaire du monde religieux dans la France contemporaine, 1993

¹¹⁴ Heussi, *Kirchengeschichte*, 438, par.114n, ‘Papalismus, der im Laufe der 40er Jahre die französische Gesellschaft, auch den Hof, eroberte’.

¹¹⁵ Deze biografie bestaat uit drie delen: 1. Calvijns jeugd; 2. Calvijn in het strijdperk; 3. Calvijn en Genève

¹¹⁶ Doumergue, *Strijdperk*, 399 - 409

¹¹⁷ Doumergue, *Strijdperk*, 410 - 421

¹¹⁸ Deze bron van hevige twist komt in de volgende paragraaf 2.2.2 over Hasper ter sprake

Wie de beeldvorming over Calvijn van Rooms-katholieke zijde tot zich neemt, gelooft zijn eigen ogen niet. Dat begint al in Calvijns eigen leven: om één diep triest voorbeeld te geven rond de geboorte en het sterven van Calvijns zoontje in juli 1542 'verzint de Roomsche schrijver een bijzonderheid, begaat een dwaze fout, vertelt twee onwaarheden en maakt zich schuldig aan laster.'¹¹⁹

Calvijns tijdgenoot, de al eerder genoemde Florimond de Raemond (1540 -1601) betitelt zijn hoofdwerk aldus 'L'heresie de ce siecle'.¹²⁰ Ook neemt hij een minachtende positie in over het protestantse Avondmaal: 'C'est bien a ses yeux la preuve que la Coene Calviniste a été forgée à plaisir', vertaald: verzonnen is voor hun eigen plezier. Eveneens is hij neerbuigend over de aard van de zondagse liturgie.¹²¹ 'De ellendige zwerfende en dolende Lutherschen, die, de kerk verlaten hebbende, niet wisten waar te schuilen...hadden geen Psalmgezing bij hun preeken.' De Raemond uit de 16^e eeuw is nog te verdragen omdat hij niet op de persoon van Calvijn afgeeft. In de 19^e eeuw heeft Doumergue een ander rooms-katholiek front, in de persoon van Orentin Douen (1830 – 1896)¹²². In het volgende hoofdstuk over Hasper gaan we nader in op deze kerkmuzikale twist: de oorsprong van de Geneefse Psalmen. Bij Doumergue is de kwestie uiterst actueel: zijn tijdgenoot Douen beweert dat de melodieën van de Psalmen van de gereformeerden afkomstig zijn van volksliedjes en straatdeuntjes. Daarbij speelt Douen op de persoon van Calvijn: 'deze is froid, chagrin, austère, enemi de tout plaisir et de toute distraction, même des arts et de la musique'.

Tegen deze algemene, vaak negatieve beeldvorming van Calvijn heeft Doumergue in al zijn werken willen strijden. Hij tracht een compleet beeld te schetsen: 'Ziehier dus het beloofde beeld. Een beeld dat hardheid...en beminnelijkheid, strengheid...en teederheid, gemeenschap en een fiere grootsheid uitstraalt.'¹²³

Wat Doumergues beeldvorming van Calvijns liturgie betreft is hij – afgezien van de prijzende en vrome adjectiva – overwegend objectief en informatief. In verhouding tot de scheldpartijen van Rooms en kerkmusici blijft zijn toon beleefd en argumenterend. Ik geef enkele voorbeelden¹²⁴ van Doumergues pogingen Calvijn als liturgist historisch recht te doen: 'Calvijn wilde weinig ceremoniën. Hij hechtte veel aan knielend bidden. De preek is het middenpunt van den eeredienst. De preek is een levende, vurige verklaring van Gods Woord. De dienst is eerst volledig, wanneer het Avondmaal gevierd wordt. Zij, die de Calvinistische eeredienst bijwoonden, verhaalden ons, hoe zij dikwerf hunne tranen van ontroering en vreugde niet konden bedwingen.'

2.1.3. Conclusie

De beeldvorming van Calvijn als liturgist is bij Doumergue in goede handen: hij is duidelijk een 'fan' van Calvijn, en hij verdedigt hem en zijn liturgie tegen de vele aanvallen en verwijten, met exacte feiten, liturgische rubrieken en vele te controleren citaten van Calvijn en diens tijdgenoten. Nog net geen objectieve benadering!

¹¹⁹ Doumergue, *Strijdperk*, 386-387, noot 9

¹²⁰ Grosse, *Rituels*, 564

¹²¹ Doumergue, idem, 410

¹²² Orentin Douen, *Clement Marot et le Psautier huguenot*, 287 en 387, zo geciteerd door Hasper, *Calvijns beginsel*, 455

¹²³ Doumergue, *Calvijn als mensch en hervormer*, 53

¹²⁴ Ik volg de opbouw van Doumergues hoofdstuk 'De liturgie van Calvijn', waarin hij in de VIIe paragraaf een samenvatting geeft, 408-409.

2.2. H.Hasper, *Calvijns beginsel voor den zang in den eredienst, deel I*, 1955

2.2.1. de auteur en zijn context

De reden dat ik het lijvige werk van ds. Hasper onderbreng in het hoofdstuk van de Calvijnkenners en niet die van de Liturgisten, komt door het onderschrift bij zijn eigen titel, die volledig luidt: *Calvijns beginsel voor den zang in den eredienst, verklaard uit de heilige Schrift en uit de geschiedenis der kerk. Een kerkhistorisch en hymnologisch onderzoek.*

Hendrik Hasper (1886 – 1974) was een Gereformeerd, later Hervormd, predikant, die een groot deel van zijn leven besteed heeft aan de verbetering van het kerklied ‘naar het beginsel van Calvijn’. Hij meende de eenheid der kerken te dienen door te streven naar een bundel Psalmen en Gezangen die voor meerdere kerken acceptabel was. Dat is hem niet gelukt, deels door zijn persoon, deels door de tijdsomstandigheden.

Wat zijn persoon betreft: de cursus ‘Hoe maak ik vrienden’ had hij duidelijk niet gevolgd, te veel overtuigd van zijn eigen gelijk. Wie zich niet achter zijn ideaal kon scharen, was een tegenstander.¹²⁵ Een typerend voorbeeld geeft Hasper al in het Woord vooraf van dit werk, waar hij de lezer als volgt toespreekt: ‘De schrijver verzoekt uitdrukkelijk, bij eventuele aanhaling van dit werk de buigings-n te handhaven. Het verwaarlozen der geslachten leidt noch in de wereld der mensen, noch in de wereld van dieren en planten, tot iets goeds. Op het gebied der taal is het een zonde, die niet ongestraft kan blijven’.¹²⁶

Dat Hasper een idealist was is uit zijn werk duidelijk: als duidelijk was wat Calvijns beginsel was, zou iedere tegenstand verstommen tegen nieuwe berijmingen, het isometrisch zingen zou verdwijnen, en de kerken zouden één-van- lied Gods lof kunnen zingen. Ten bewijze van zijn visie, maakte Hasper zelf een berijming van de 150 Psalmen, bekend als de Psalmberijming Hasper van 1936, later bekend als die van 1949.¹²⁷

Hij was als oecumenicus een kind van zijn tijd. Na de eerste wereldoorlog woei overal in Europa de Geest van eenheid der kerken. In Oud-Wassenaar kwamen al in 1919 afgevaardigden van vele kerken wereldwijd bijeen. ‘It was dominated by war guilt problems’.¹²⁸ Snel volgden andere initiatieven, Life and Work 1930 en 1937. Na twee wereldoorlogen, die Hasper dus beide meemaakte, groeide het oecumenisch ideaal realiter: in augustus 1948 kwam de Wereldraad van kerken bijeen in Amsterdam. Hasper, die in latere jaren van Gereformeerd (door teleurstelling over het weigeren van zijn Psalmberijming?) Hervormd werd, was dus tijdgenoot van wat McLeod betitelt als ‘scholars in the forefront of the liturgical movement’. Maar wel op een geheel andere wijze dan de ‘Liturgische beweging’.

2.2.2. Beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

‘Wanneer Calvijns bedoeling duidelijk is geworden, kunnen de Kerken, die uit de Calvinistische Reformatie zijn voortgekomen of zich daarbij hebben aangesloten, zich

¹²⁵ Van Tellingen, *Hasper*, 25 ‘Voor Hasper waren er maar twee wegen, recht en onrecht; een tussenweg was er niet, tenzij die van het verraad.

¹²⁶ Hasper, *Beginsel*, 1a

¹²⁷ Kunst, *Kerkzang*, 138 – 146, wijdt vele pagina’s aan de berijming Hasper en de Gereformeerde kerken. Na aanvankelijk enthousiasme, werd Haspers werk niet aangenomen, mede doordat de Hervormde Kerk er niet mee instemde. Kunst commentarieert op pagina 146 dat het geheel een element van overrompeling bevatte, dat bij velen niet overgekomen is, en in omgekeerde richting is gaan werken. Na de oorlog trachtte de Synode van de GKN in 1955 nog de vrucht van Haspers werk in te brengen in de voorbereidingen voor een nieuwe, interkerkelijke psalmberijming. Ook dat is niet gelukt.

¹²⁸ McLeod, *History*, 55 – 59 en 479 The Dutch Reformed church brought out a new liturgy in 1955, having had scholars in the forefront of the liturgical movement.

voor de vraag stellen, of het niet in dezen tijd van de wereldgeschiedenis alsnog nodig is naar Calvijn te luisteren en tot een betere uitwerking van zijn grondgedachten te komen dan vier eeuwen van Nederlands Gereformeerd-kerkelijk leven ons hebben doen aanschouwen.¹²⁹

Hasper heeft een uitgesproken positief beeld van Calvijn als liturgist en muzikkenner. Door heel zijn werk is dit beeld onveranderd, ook al weet Hasper heel wel dat sommige liturgica duidelijk tijdgebonden zijn. In zijn beeld van Calvijn wist Calvijn dat trouwens zelf ook: plooibaar en zich aanpassend. Omdat dit onderzoek voornamelijk gaat over het beeld van de jonge Calvijn vooral in Straatsburg beperk ik me in Haspers werk tot het desbetreffende hoofdstuk VI.¹³⁰

Het beeld dat Hasper tekent van de jonge Calvijn als liturgist en psalmzinger, is dat van een unieke ontdekker: 'de verbindingslijn tussen de schatten der oude Kerk en de Wittenbergse vernieuwing enerzijds en den aanvang van Calvijns arbeid anderzijds, - die verbindingslijn loopt niet over Wittenberg, maar over Straatsburg. Hier kwam Calvijn toe aan zijn opzet voor een zangboek ten behoeve van den eredienst.'¹³¹

Haspers liturgische interesse is vooral hymnologisch. Daarom wordt veel aandacht besteed aan Calvijns inzichten én persoonlijkheid de Psalm-zingende gemeente aangaande. Mooi is zijn beschrijving van de verschillen in persoonlijkheid tussen Calvijn en Clement Marot, een vluchteling uit Frankrijk als Calvijn zelf. 'Zij vormden wat hun aard en karakter betreft een volmaakte tegenstelling, met geheel verschillende motieven de Reformatie toegedaan.'¹³² Toch heeft Calvijns zijn eigen eerste psalmprobeersels ingetrokken, ten gunste van de veel poëtischer versie van Marot. 'Het bewijst de ruimhartigheid van Calvijn en zijn breedheid van blik, dat hij gewillig en zelfs op dienende wijze samenwerkte met iemand, die hij als een renegaat had kunnen aanschouwen '.

Voor Hasper kan Calvijn geen kwaad doen. Dat staat wel in flagrante tegenstelling met diens beeld dat hij citeert van Orentin Douen, wanneer deze het heeft over de verhouding van Calvijn en Marot, die eerder al enkele gezangen had geschreven: 'Quand parut Calvin, dont le génie altier allait imprimer à l'Église sa forte et dure empreinte, il jugea ces cantiques insuffisants, peut-être même inconvenants, et résolut de n'admettre dans le culte que le chants des psaumes.'¹³³ Hasper gaat hierna rustig argumenterend in op Calvijns voorliefde voor de bijbelse Psalmen: de gemeente moest Gods Woord zingen tot zijn lof en eer!

2.2.3. Conclusie

Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat het positieve beeld van Calvijns werk en persoon, door Hasper uitvoerig geschetst, niet los te denken is van de gekrenkte ervaring rond 1955 van Hasper zelf, die zijn levenswerk door vijandige 'liturgen' zag mislukken. Zijn psalmberijming werd uiteindelijk nergens aanvaard.¹³⁴ Hadden de mensen van Haspers tijd maar beter naar Calvijn geluisterd....

De vraag blijft of Hasper Calvijns beginsel correct en beargumenteerd heeft beschreven, namelijk of dat beginsel écht handelt over berijming of dichtwerk? ¹³⁵

¹²⁹ Hasper, *Beginsel*, 7

¹³⁰ Hasper, *Beginsel*, 223 - 261

¹³¹ Hasper, *Beginsel*, 223

¹³² Hasper, *Beginsel*, 500 – 501.

¹³³ Hasper, *Beginsel*, 455, wie nog meer negatieve beeldvorming door Douen wil lezen, verwijs ik naar de vertaling van dit citaat en naar noot 1

¹³⁴ Van Tellingen, *Hasper*, 156, de GKvR. hebben wel 58 van Haspers psalmberijmingen aanvaard. Meer info in Van der Knijff, *Heilige gezangen*, 21, 480-482

¹³⁵ Van Tellingen, *Hasper*, 144-145

2.3. W.F. Dankbaar, *Calvijn, zijn weg en werk*, 1957

2.3.1. *de auteur en zijn context*

Willem Frederik Dankbaar (1907 – 2001) was sinds 1953 hoogleraar kerk- en dogmengeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. In 1957 publiceerde hij dit werk over Calvijn, een uitgebreide versie van radiolezingen die hij in de winter van 1956 – '57 hield voor de NCRV-microfoon.¹³⁶ 'Mij stond een levensschets van Calvijn voor ogen, die voor een algemene lezerskring is bestemd. (...) Naar zo groot mogelijke volledigheid heb ik niet gestreefd. Veeleer heb ik getracht een overzichtelijk beeld van de hervormer en zijn weg en werk te geven, waarbij (...) ook uitspraken van hem zelf, dienen om dat beeld te rechtvaardigen en er kleur aan te verlenen.' 'Bij al mijn bewondering voor de hervormer heb ik, waar het pas gaf, kritiek op hem niet achterwege gelaten. De lezer oordele zelf.'

Precies daarvoor ben ik dit onderzoek begonnen, zoals Dankbaar het bedoelde: een overzichtelijk beeld, historisch verantwoord, met instemming én kritiek. De doelstelling van zijn boek laat niet toe dat het specifieke onderdeel van Calvijns werk, namelijk zijn liturgische arbeid, uitgebreid behandeld wordt. Des te meer was het een aangename verrassing dat Dankbaar er wél enige aandacht aan heeft besteed.

2.3.2. *beeld van Calvijn als liturgist in dit boek*

Zo summier als Dankbaar ruimte heeft voor Calvijn als liturgist, zo treffend is het feit dat hij wél in Calvijns jonge jaren beschrijft hoe deze in Poitiers in 1534 in het geheim in een grot te Saint Benoît met een groepje evangelische geestverwanten het avondmaal bedient en er ook bij preekt.¹³⁷ Het tekent de beeldvorming die Dankbaar van Calvijn geeft, al vanaf diens jonge jaren, vroom en op zoek naar de ware dienst aan de Heer.

In Straatsburg beschrijft hij Calvijns liturgische werk als 'arbeid, die tot op vandaag voor de kerken der reformatie van onschatbare betekenis zou worden: de ordening van de eredienst.'¹³⁸ Dankbaar is vol lof over Calvijns werk in Straatsburg: 'Verdienstelijk voor het gezang der gemeente', uitnemend werk voor de samenstelling der liturgie', 'zorgvuldig bewerkte formulieren voor de kerkdiensten en voor de bediening van doop en avondmaal', en later in Genève 'er ook een formulier voor huwelijksinzegeningen aan toegevoegd'. 'Aldus streefde Calvijn naar stijlvolle orde en eenheid in de kerkdiensten.'¹³⁹

Dankbaars conclusie is dan ook 'dat Calvijns arbeid voor de orde van de eredienst navolging heeft gevonden in alle kerken van het gereformeerd protestantisme en ook in ons land verheugen wij ons in dit kostbare erfgoed.'

2.3.3. *conclusie*

Als het liturgische erfgoed van Calvijn zo kostbaar is tot op heden, dan zijn drie pagina's in een boek van 210 pagina's daarmee wel omgekeerd evenredig. Bij Dankbaar is Calvijn als liturgist gewoon marginaal, zowel biografisch als inhoudelijk. Zijn conclusie dat Calvijns arbeid tot op heden in de kerken gevonden wordt, is aanvechtbaar: vrijwel nergens wordt wekelijks het heilig Maal des Heren gevierd, voor Calvijn een hartenwens en een centraal punt in zijn christologie. Ook de lezing van de Tien Woorden vindt niet in 'alle' kerken plaats. Eenzijdige beeldvorming dus.

¹³⁶ Dankbaar, *Calvijn*, IX, Woord vooraf.

¹³⁷ Dankbaar, *Calvijn*, 30; zie verder mijn onderzoek par.4.1.1. en noot over Doumergue

¹³⁸ Dankbaar, *Calvijn*, 68; in drie pagina's 68-70 worden liturgie en pastoraat beschreven

¹³⁹ Dankbaar, *Calvijn*, 70

2.4. T. Brienens, *De liturgie bij Johannes Calvijn*, 1987

2.4.1. de auteur en zijn context

Teun Brienens (geb. 1930) is emeritus christelijke-gereformeerde predikant en oud wetenschappelijk medewerker en docent Liturgiek aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn.

Bijna 100 jaar na Doumergues trilogie over Calvijn, met daarin een apart hoofdstuk over Calvijns liturgie, komt er nu voor het eerst een boek over Calvijn en de liturgie, een monografie dus, eindelijk! Klaarblijkelijk is de tijd in de Christelijke Gereformeerde Kerken rijp voor liturgie. Enkele jaren hiervoor, in 1980, heeft de hoogleraar kerkgeschiedenis in Apeldoorn dr. W. van 't Spijker, al twee werken geschreven die uitvoerig aandacht schenken aan de leer én de praktijk in de eredienst van de beide sacramenten Doop en Avondmaal.¹⁴⁰ Aan de verzamelbundel over het Avondmaal werkte dr. Brienens ook al mee. Dit, gecombineerd met een groeiende aandacht voor Calvijn en zijn werken, maakt duidelijk dat het tijd werd voor deze studie van Christelijke Gereformeerde signatuur. Ik schreef: de tijd is er rijp voor. Dat vermoeden wordt mede ingegeven door het feit dat ook van Gereformeerd Vrijgemaakte signatuur ongeveer gelijktijdig, in 1986, het boek verschijnt van dr. Deddens 'Herstel kwam uit Straatsburg',¹⁴¹ waarin eveneens wordt onderzocht wat de liturgische bron en erfenis is van Calvijn als liturgist.

De vraag in beide kleine gereformeerde kerken, die niet meededen met de 'grote' oecumene van Wereldraad en Raad van kerken is duidelijk: Zijn wij liturgische erfgenamen van Calvijns leer en werk? Het zal nog tien jaar duren voor deze vraag in de dan ontstane Protestantse Kerk in Nederland wordt gesteld en beantwoord.¹⁴² Zo bezien is Brienens, met Deddens, een pionier in liturgie-historisch vakgebied.

2.4.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

Brienens maakt het de onderzoeker makkelijk: hij vat de inhoud van zijn werk samen in de slotparagraaf 'Enige conclusies'.¹⁴³ Mij rest de taak om te analyseren of deze conclusies een beeld van Calvijn oproepen, en of dat beeld feitelijk historisch juist is. Omdat dit boek, met zijn 266 pagina's, als enige in dit hoofdstuk twee exclusief handelt over het door mij te onderzoeken terrein, wil ik me bij wijze van steekproef beperken tot drie waarnemingen:

2.4.2.1. Calvijn als liturgische uitvinder

'Calvijn moest van de grond af gaan bouwen. Er was niets. Ook geen liturgie.'¹⁴⁴

Brienens forse uitspraak bedoelt hiermee: het is typisch gereformeerd om te denken in kaders van organisatie, kerkrecht, bestuur, 'een geordend kerkelijk leven'. Dat was er inderdaad niet voor de jonge pasteur Jean Calvin met zijn Hugenotenkerkje. Er was niets – qua organisatie, dat is juist. Calvijn als gemeentestichter, organisator, de jurist die een gereformeerd model van gemeentevorming bedenkt –correcte feiten over Calvijns jonge jaren in Straatsburg en ook daarna in Genève. Maar dat er geen liturgie was, is aantoonbaar ónjuist, ook uit Brienens eigen werk! Er was al vanaf 1529 een hervorming van de erediensten in gang gezet, later door Bucer op Lutherse wijze voortgezet.

¹⁴⁰ Prof. dr. W. van 't Spijker e.a. (red.), *Bij Brood en Beker*, Goudriaan 1980

Prof. dr. W. van 't Spijker, *Zijn verbond en woorden*, Goudriaan 1980

¹⁴¹ Zie verder in dit onderzoek bij hoofdstuk 3.9

¹⁴² In 1998 verschijnen vanuit de PKN *Dienstboek een Proeve*, en *De weg van de liturgie* 248, Oecolampadius, en 249, Palts en Londen. Zie verder in dit onderzoek bij hoofdstuk 5.3, noot 429

¹⁴³ Brienens, *Liturgie*, 229 - 237

¹⁴⁴ Brienens, *Liturgie*, 61 - 63

Natuurlijk was er wél liturgie, de eredienst aan God is semper et ubique!

Liturgie is er altijd in velerlei vorm en toonaard, Calvijn zelf wist dat heel goed toen hij arriveerde in Straatsburg. Hij ging zoals iedereen van evangelische huize bij Bucer naar de kerk, meestal was dat de kerk Saint Thomas.¹⁴⁵ Hij kwam er diep onder de indruk. Brienens beschrijft¹⁴⁶ dat met een citaat van de Zuid-Afrikaanse Barnard:

‘ Calvijn maak kennis met gemeentesang, waarvan hy nog net gelees het en wat vir hom die Bijbelsche patroon was. Dit het ’n geweldige indruk op hom gemaak. Hy sê hy het vyf of ses dae daarna geluister en dit het hom tot trane beweeg.’ In een ander verband, maar wel hiermee samenhangend, noteer ik het oordeel van Janse¹⁴⁷: ‘Een nieuwe beweging kan nooit blanco beginnen. Het lukt evenmin om de omgeving volledig te kopiëren. Historici dienen dat te weten.’

In zijn eerste conclusie blijkt Brienens dit heel goed te weten: ‘Calvijn sloot zich telkens zoveel mogelijk aan bij vanuit het verleden gegroeide of sinds kort bestaande gewoonten in de kerken.’¹⁴⁸ Maar deze eerste (!) conclusie laat Brienens dan niet op de inhoud van de liturgie slaan, maar op Calvijns beleid van principes en middelmatigheden. Die principes uit 1539 zijn dan die van de vier bindende rubrieken in de kerkdienst, die opvallend genoeg exact overeenkomen met die van de Heidelbergse Catechismus uit 1563. Is Brienens beeldvorming wellicht gezien door een historische achteruitkijkspiegel? Het is een magere eerste conclusie waar het de inhoud van Calvijns visie op de eredienst aan God betreft.

2.4.2.2. *Calvijn en zijn beeld van de liturgie van de Oude Kerk*

In zijn tweede conclusie gaat Brienens in op de twee-eenheid van Woord en Avondmaal. Voor de beeldvorming van Calvijn is het belangrijk om recht te doen aan Calvijns intentie in zijn Straatsburgse uitgave ‘La Manière’, waar hijzelf in de titel vermeldt ‘selon la coutume de l’église ancienne’¹⁴⁹ Zij die zich Calvinisten noemen zijn niet één met Calvijn en de oude kerk. Een helder, kritisch beeld opeens.

2.4.2.3. *Calvijn en zijn Avondmaalschristologie*

Brienens citeert nergens uit Calvijns orde voor La sainte Cène. In enkele noten wordt hiernaar wel verwezen, maar dat betreft vrijwel altijd de formele, rubricistische kant van de orde van dienst.

2.4.3. *conclusie*

Brienens gaat selectief om met de feiten over Calvijn als liturgist: hij was geen liturgisch uitvinder, Calvijn beriep zich op de oud-kerkelijke traditie, zowel voor de orde van de dienst van Woord en Sacrament, als voor de inhoud, met name van het heilig Maal. Brienens geeft veel aandacht aan de historische totstandkoming hiervan, aan de druktechnische perikelen, en de gereformeerde vrijheid van de plaatselijke kerk inzake de ‘middelmatigheden’. Zijn boek heet dan ook terecht: De liturgie **bij** Johannes Calvijn, en niet ‘Calvijn en zijn liturgie’. Dat scheidt een ander beeld.

¹⁴⁵ Doumergue, *Strijdperk*, 268 en 288, voordat de kleine gemeente Franstaligen hun eigen kerkje kregen Saint Nicolas-aux-Ondes, moet er al een groepje liturgievierende mensen zijn geweest. Waarom hen anders een kerkgebouw toewijzen? Op pagina 294 meldt Doumergue: ‘Toen Farel door Straatsburg trok, liet hij zich ook aan zijne landslieden gelegen liggen. Een handschrift zegt: “Hij begon in het Fransch tot hen te prediken, die van naburige plaatsen Fransch spraken.” Daarna kwam Calvijn als eerste vaste predikant aldaar’.

¹⁴⁶ Brienens, *Liturgie*, 61

¹⁴⁷ Sam Janse, *Christendom was echt meer dan een doorgeefluik*, in: Dagblad Trouw, 1 nov. 2017, 23 in de rubriek Opinie.

¹⁴⁸ Brienens, *Liturgie*, 229 – 230

¹⁴⁹ Barth, *JCOS*, 11 en Brienens, *Liturgie*, 233, zie verder mijn onderzoek hoofdstuk 4.1.

2.5. Willem van 't Spijker, Calvin, a brief guide to his life and thought, 2001 / 2009

2.5.1. de auteur en zijn context

Prof. dr. W. van 't Spijker (1926) was hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de TUA, en is emeritus christelijk-gereformeerd predikant. Hij is een wereldwijd bekend Bucer-kenner, op wie hij in 1987 aan de VU promoveerde. Zijn hobby is orgelspelen, wat doet vermoeden dat hij meer dan de gemiddelde predikant is geïnteresseerd in kerkmuziek en liturgie.

2.5.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

In dit overzichtswerk van 166 pagina's besteedt Van 't Spijker ongeveer 10 pagina's geheel of gedeeltelijk aan de liturgie en de kerkmuziek. Hij doet dat zowel descriptief als inhoudelijk, bijvoorbeeld als hij bij de verhouding Bucer en Calvijn opmerkt: 'In his conception of the church he speaks of "the mystical body of Christ" and that becomes the starting point of his eucharistic theology.'¹⁵⁰ Om die geloofsinhoud ging het Calvijn vooral, zo schetst Van 't Spijker diens theologie: 'That shows us that for Calvin liturgy as such was not so crucial. What really mattered for him was the spiritual service of God, worship in spirit and in truth.'¹⁵¹ Hier dient de vraag zich aan: wat verstaat Van 't Spijker hier onder "liturgie als zodanig"? Is dat de hoeveelheid en volgorde van de rubrieken in de zondagse dienst , dan heeft hij wel gelijk. Maar dat is niet het complete beeld wat liturgie, le culte, en de sacramenten en de muziek allemaal wél voor Calvijn betekende. Het beeld dat Van 't Spijker¹⁵² tekent van Calvijn als liturgist blijkt uit zijn definitie van Calvijns arbeid in Straatsburg: 'In his congregation. Calvin concentrated especially on pastoral care. He preached twice every Sunday and was in charge of four services each week.' Het beeld van Calvijn als drukbezette pastor betekent feitelijk dat hij zesmaal (!) per week preekte. 'Preekte'- ook al zo'n opvallende versmalling van het liturgisch beeld: voorgaan in de kerkdienst is veel meer dan preken. Het beeld is hier dus: pastor en predikant; dat beeld wordt nauwgezet getekend. Een hele pagina zelfs wordt gewijd aan Calvijns bemoeienis met de kerkzang en de berijmde Psalmen. Het beeld dat getekend wordt van deze Psalmenminnende jonge Franse dominee zal wellicht samenhangen met Van 't Spijkers eigen hobby als organist.

2.5.3. conclusie

Wat Van 't Spijker wél schrijft is een getrouw beeld van Calvijns werk in Straatsburg, wat eenzijdig met de nadruk op pastoraat en preken. Calvijns gebeden zijn er ook!

Wat Van 't Spijker níet schrijft doet tekort aan het complete beeld: Calvijns ijver voor een wékelijke Maaltijdviering, en de liturgische invloed van Bucer op zijn jonge vriend. Dit verbaast me te meer daar Van 't Spijker promoveerde op 'De ambten bij Marin Bucer',¹⁵³ Geen woord echter over de ambten bij Calvijn noch over een al dan niet liturgische bevestiging in zo'n ambt van diacre, of bij Bucer de 'Kirchenpfleger'. In Calvijns dienstboek La Manière ontbreekt zo'n orde dan ook opvallend. Calvijn zelf was nooit bevestigd in het ambt, en anderen?

Hier tekent zich een blinde vlek af in het totaalplaatje van de beeldvorming. Alle latere gereformeerde dienstboeken hebben zo'n orde voor de bevestiging van ambtsdragers wél. Hoe zat het nu bij Bucer en Calvijn in Straatsburg? Van 't Spijker geeft hierover helaas geen informatie.

¹⁵⁰ Spijker, *Calvin*, 32

¹⁵¹ Spijker, *Calvin*, 33

¹⁵² Spijker, *Calvin*, 55

¹⁵³ Spijker, *Bucer*, 318 - 321

2.6. Willem Balke, Willem van 't Spijker, Johannes Calvijn, zijn leven, zijn werk, 2008

2.6.1. de auteurs en hun context

In het Woord vooraf schrijven de auteurs-redacteuren van dit 385 pagina's dikke werk:¹⁵⁴ 'Dit boek biedt een overzicht van Calvijns leven en werk. De hoofdtekst, van de hand van dr. W. van 't Spijker, bestaat uit de biografie van Calvijn en een beknopt overzicht van zijn theologie.' Voor de gegevens over Van 't Spijker zie hierboven, paragraaf 2.5. Willem Balke (1933) is emeritus bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme aan de VU. Hij promoveerde in 1973 op de dissertatie over 'Calvijn en de doperse radicalen.' Bij zijn emeritaat in 2003 verscheen van zijn hand een bundel studies 'Calvijn en de Bijbel', waarin Balke allerlei thema's analyseert zoals 'de zondagsheiliging, het kerkelijk jaar, de prediking, pedagogiek, Marnix van St. Aldegonde over het Wilhelmus'. Treffend is dat bij Balke de eredienst volgens Calvijn niet in deze uitverkiezing thuis hoort.¹⁵⁵

2.6.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

De onderzoeker wordt het bepaald makkelijk gemaakt: van de 385 pagina's worden er hooguit drie (3!) gewijd aan de liturgie.¹⁵⁶ Het resultaat is materieel gezien nog minder dan marginaal, inhoudelijk gezien levert het geen verrassing op, Wél verrassend was voor schrijver dezes de verwijzing door de Lutheraan (!) Joop Boendermaker naar het Avondmaalsformulier van Calvijn in het Dienstboek van de Protestantse kerk.¹⁵⁷ Helaas is in de rest van het omvangrijke boek daarvan geen spoor terug te vinden, ook niet in de pagina's over het werk tijdens zijn Straatsburgse periode. Duidelijk¹⁵⁸ is, dat hier het beeld van Calvijn door andere aspecten van zijn werk en leven royaal bepaald worden, zoals Exegetisch werk, De Institutie van 1541, het Kleine Tractaat over het Avondmaal uit 1540-1541, zijn huwelijk met Idelette de Bure in 1541. Aan hem en zijn vrouw/ de vrouw, worden negen (9!) pagina's gewijd. Een gemiste kans voor Balke, die veel kennis heeft sinds zijn dissertatie over Calvijns ontwikkelde visie in Straatsburg over de doop, en het ontstaan van zijn doopformulier; hier wél met originele Franse citaten.¹⁵⁹ Nu helaas geen woord hierover, noch citaten uit Calvijns *La Manière*.¹⁶⁰

Ook een gemiste kans voor Van 't Spijker, die sinds zijn boek in 2001 geen reden zag zijn beeld van Calvijn te verbreden. Het is letterlijk hetzelfde: 'Calvijn richtte zich vooral op het pastoraat in zijn gemeente'¹⁶¹ Nog steeds die alles-omvattende definitie van 'pastoraat'. Ook al die preken en diensten vallen daaronder en zijn prioriteit van het invoeren van de tucht. Geen enkele citaat dienaangaande uit Calvijns *Forme de la Sainte Cène*, waardoor het verband met Calvijns centrale plaats van de Maaltijd, - liefst elke kerkdienst Christus in het midden – onduidelijk blijft.

2.6.3. conclusie

Zelfs de lemma's 'liturgie' of 'eredienst' ontbreken. Calvijn-als-liturgist is marginaal.

¹⁵⁴ Balke, *Calvijn*, 5.

¹⁵⁵ HHJ, van As, *Calvijnenkenner prof. W. Balke met emeritaat*, in: *Protestants Nederland*, 15-17, okt. 2003

¹⁵⁶ Balke, *Calvijn*, 121-122 over Calvijns werk in Straatsburg; 170-171, Catechese en Liturgiek in Genève, 1541-1546

¹⁵⁷ Balke, *Calvijn*, 12; *Dienstboek PKN, deel 1*, 347- 353 'met gebruikmaking van Calvijns *Forme*'.

¹⁵⁸ Balke, *Calvijn*, 122 -141. Een gemiste kans voor Balke, die veel kennis heeft sinds zijn dissertatie over Calvijns visie op de doop, en het ontstaan van zijn doopformulier. Helaas geen woord hierover.

¹⁵⁹ Balke, *Doperse radicalen*, 219 - 225

¹⁶⁰ Balke, *Calvijn*, 14, wél een fraaie foto van een pagina uit *La Manière*, maar zonder commentaar.

¹⁶¹ Balke, *Calvijn*, 121; Calvin, brief guide, 55

2.7. Johannes D. Witvliet en Nathan Bierma, *Liturgie*, 2008¹⁶²

2.7.1. de auteurs en hun context

John Witvliet (1967) is directeur van het Calvin Institute of Christian Worship, dat verbonden is met het Calvin Theological Seminary in Grand Rapids, Michigan, USA. Hij is hoogleraar 'Worship' en daarbij gespecialiseerd in koor- en gemeentezang en kerkmuziek. Hij is tevens dirigent van verschillende kerkkoren in Michigan en Indiana, en ontving ook een prijs van de Organists Guild .

Nathan Bierma (1965) is adjunct-hoogleraar aan bovengenoemd instituut, en docent Communicatie aldaar. Zijn artikelen hebben betrekking op de veranderingen in de eredienst van recente dertig jaar, en de betrokkenheid van jongeren in de eredienst. De context van hun bijdrage aan deze verzamelbundel, uitgegeven ter gelegenheid van de 500e geboortedag van Calvijn (1508), is 'de ontvangst en uitwerking' van diens gedachtegoed wereldwijd. Het hoofdstuk 'Liturgie' is dan ook onder dit thema gerangschikt. Deze rubricering is arbitrair, vooral gezien het feit dat 'Preken' wél als eerste is ondergebracht onder 'Werk en Genres', evenals 'Institutie' en 'Catechese'. Het verschil met het verzamelwerk van Balke, uit hetzelfde gedenkjaar 2008, is opvallend: deze twee auteurs zijn liturgie- en communicatie-specialisten, het zijn Amerikanen met hun Angelsaksische, praktische werkwijze. Het Handboek wijdt een royaal, apart hoofdstuk van dertien pagina's aan de liturgie, met verwijzing naar Franstalige werken van collega-liturgisten, en als primeur aandacht voor Calvijns gebeden.¹⁶³

2.7.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

Dit onderzoek is vooral historiografisch van aard, met allerlei aspecten daarin van kerkhistorische-biografische aard, en Calvijns beginnende werkzaamheden in Genève en vooral Straatsburg. De voorgaande auteurs in mijn onderzoek gaan uitsluitend in op deze aspecten, en roepen zo hun eigen beeldvorming op. Witvliet en Bierma gaan - tot mijn aangename verrassing- ook in op de veranderingen in de geschiedschrijving en bestudering van Calvijn en zijn liturgische arbeid.¹⁶⁴ 'Gedurende de laatste tijd is er meer aandacht geweest voor de sociale geschiedenis van Genève (...), en over de deelname aan de liturgie. Dit had tot gevolg dat recente uiteenzettingen over Calvijns liturgie rekening houden met de geschiedschrijving van sociale, materiële en intellectuele aspecten.' Het grote verschil met de tot dan toe gangbare wijze van geschiedschrijving is hier te vinden: aandacht niet alleen voor de formele, liturgische teksten, maar ook de muziek, de architectuur, tucht en de theologie van de sacramenten. Daarnaast aandacht voor Calvijns eigen verwijzingen de liturgie betreffende in zijn brieven, verhandelingen, preken en commentaren.

Het beeld van Calvijn-als-liturgist wordt beschreven in zeven paragrafen, die feitelijk de gehele liturgie en de bestudering daarvan omvatten. Te noemen is hier de aandacht voor Avondmaal en Doop – in deze volgorde - , die hier niet onder een ¹⁶⁵dogmatische visie op de sacramenten worden behandeld, maar als liturgica. De volgorde van beide sacramenten is opvallend, omdat dat vrijwel altijd andersom geschiedt. Bij deze auteurs hier niet: omdat Calvijn het Avondmaal een normaal deel van de zondagse culte beschouwde?

¹⁶² Dit werk is hoofdstuk D,1,2 in Herman J. Selderhuis (Red.), *Handboek Calvijn*, 453 – 465.

¹⁶³ Witvliet, *Liturgie*, 459-460

¹⁶⁴ Witvliet, *Liturgie*, 454

¹⁶⁵ Selderhuis, *Handboek*, 387 – 398, Wim Janse, Sacramenten. Het verschil is hier dat vooral geciteerd wordt uit de Institutie over de sacramenten, niet uit de liturgie zelf..

Tot nu toe vrij uniek¹⁶⁶ in de beeldvorming van Calvijns liturgische activiteit, is de aandacht voor het ruimtelijk aspect: niet louter het waarom, wat en wie wordt beschreven, maar juist primair het 'waar'. Het is een oude wet in de liturgiek: de ruimte viert mee, of de ruimte viert tegen. Calvijn moest het in beide steden doen met de aanwezige, voormalige middeleeuwse kerken, waaruit de Rooms-katholieken verdreven waren. Het nieuwe aspect aan Calvijns beeldvorming is, dat hij een praktische en flexibele voorganger moet zijn geweest, die zich aanpaste aan de beschikbare ruimte. Deze werd wel gezuiverd van 'paapse stoutigheden', zoals beelden, altaarversieringen en schilderijen.¹⁶⁷

Een nog omstreden kwestie in Calvijns beeldvorming is de wijze waarop hij de tucht invoert. In deze zin is Calvijn bepaald een liturgisch uitvinder, want volgens Witvliet – Bierma¹⁶⁸ hangt dit ten nauwste samen met Calvijns visie op het Avondmaal en op de waardigheid van de avondmaalsgangers. In moderne ogen wordt de beeldvorming van Calvijn hierdoor sterk negatief bepaald. De maatregelen om de Tafel des Heren zuiver te houden waren rigoureuus: luiheid en slecht opletten worden bestraft, vanaf 1545 bepaalt de Raad van Genève dat de huizen van mensen doorzocht moeten worden of er nog iemand was achtergebleven en niet ter kerke ging. Over soortgelijke maatregelen in Straatsburg wordt niets vermeld. Ook in dit opzicht constateer ik dat een verwijzing naar Calvijns mening over de tucht¹⁶⁹ berust op citaten uit de Institutie, en niet uit zijn formulier voor la Sainte Cène uit La Manière-La Forme. 'Calvijn maakt zich vooral zorgen om mensen die Christus onteerden en het leven en het getuigenis van de kerk besmeurden door wel het Avondmaal te vieren, terwijl hun levenswandel en hun woorden in tegenspraak waren met Christus' wil. (Institutie IV,12.5.8) Juist in het hoofdstuk over Liturgie was het voor de hand liggend om hier te citeren uit de liturgie zelf¹⁷⁰: 'Les autres ne peuvent communiquer au sacrement sinon qu'a leur condamnation. Il les fault chasser de la sacree Cène (ainsi comme l'ancienne Eglise commandoit) par le dyacre, que ceux qui n' etaient pas encores pleinement instruits en la religion chrestienne et les méchants, menans vie scandaleuse.'

2.7.3.conclusie

Een verrassend compleet beeld van Calvijn en zijn liturgisch werk wordt beschreven in deze dertien pagina's. Hier wordt duidelijk gemaakt wat de inhoud en de complexiteit van Calvijns liturgische inzichten waren, hoezeer dit verweven was met ethiek, muziek, stadspolitiek en vooral Calvijns eigen theologie en vroomheid.

Een gemis is dat er wel veel geciteerd wordt uit de Institutieparagrafen over eredienst en sacramenten, maar geheel niet uit de liturgie zelf. Van deze auteurs was dat wel te verwachten.

Een aanwinst is de reflexie van beide auteurs op de wijze van geschiedschrijving en de veel wijdere bronnen voor de beeldvorming van Calvijn als liturgist.

Dat een orgelspelende en muziekminnende Witvliet veel aandacht heeft voor Calvijn en de Psalmen zegt opnieuw iets over deze persoon en diens beeldvorming.¹⁷¹

¹⁶⁶ Ook Doumergue, *Strijdperk*, besteedt aandacht aan dit ruimtelijk aspect. Zie pag.121:'Het is niet te verwonderen dat er iets gebeurt als men de Augiasstal reinigt.' Ook dit is beeldvorming....

¹⁶⁷ Witvliet, *Liturgie*, 454, de versobering van de kerkruimte in Genève was al ingezet onder Farel, sinds Pinksteren 1534.

¹⁶⁸ Witvliet, *Liturgie*, 455

¹⁶⁹ Selderhuis, *Handboek*, 385, kerkelijke tucht

¹⁷⁰ Barth, *JCOS*, 39, Du sacrement de la Cene

¹⁷¹ Witvliet, *Liturgie*, 459- 461, gebeden in spraak en gezang. Het gezang neemt het overgrote deel van beide pagina's in beslag, met zeer gedetailleerde informatie. En de gesproken gebeden dan....?

2.8. Herman J. Selderhuis, *God in het midden*, 2000

Calvijn, een mens, 2008; *Calvijn, een mens dient God*, 2017

2.8.1. de auteur en zijn context

Dr. Herman Selderhuis (1961) is hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn van de Christelijke Gereformeerde kerken. Zijn publicaties over Calvijn en dienst theologie zijn talrijk en in veel moderne talen geschreven of vertaald. Hij promoveerde in 1994 op onderzoek naar 'Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer', waarna hij in 1997 hoogleraar werd. Zijn relatie met Calvijn omschrijft hij zelf in de Inleiding van 'Calvijn, een mens': 'Ik heb dit boek niet uit vriendschap, noch uit vijandschap geschreven, want ik heb bij Calvijn geen van beide gevoelens. Ik heb eerlijk gezegd bij Calvijn helemaal geen gevoelens, maar de man fascineert me. (...) Zijn brieven zijn de belangrijkste bron voor dit boek.'¹⁷²

In dit selectiecriteria ligt de kracht en zwakheid van Selderhuis' beeldvorming van Calvijn. Een gemis is dat hij nergens citeert uit Calvijns liturgische werk *La Manière-La Forme*. Dat is des te merkwaardiger omdat Selderhuis royaal blijkt geeft van gevoeligheid voor en kennis van Calvijns verhouding tot de liturgie. In zijn boek over de Psalmen¹⁷³ wijdt hij een aantal paragrafen hieraan 'Het doel van de liturgie' en 'De kerkdienst als hemels theater', waarbij deze laatste titel Calvijns diepste intentie weergeeft: 'De samenkomst van de gemeente is eigenlijk een hemels theater, opgeluisterd door de aanwezigheid van engelen', een citaat uit Psalm 138 '... quia sacer conventus quasi coeleste theatrum est...'

2.8.2. beeld van Calvijn als liturgist in deze boeken

Aansluitend bij de laatste alinea van de vorige paragraaf, is het voor dit onderzoek verrassend te zien welk beeld Selderhuis tekent van Calvijn-als-liturgist: voor Calvijn is de liturgie ten diepste een spiegel van het hemels theater, waar de engelen dienen, zo ook wij. Zou Calvijn kennis gehad hebben van Hebr 1,7 waar de engelen 'liturgen' worden genoemd?¹⁷⁴ In ieder geval legt Selderhuis dit diepzinnige verband uit Calvijns werk. In dit beeld van Calvijn past ook de grote aandacht die Selderhuis inruimt voor de lofzang der Psalmen en Calvijns verlangen naar de Tafel des Heren, daarmee Calvijn rechtdoende. Weliswaar besteden ook andere Calvijnkenners aandacht aan Calvijn en zijn streven om de Psalmen door de gemeente berijmd te zingen, Selderhuis legt diepere verbanden. Passend bij de wat populariserende stijl van het boek¹⁷⁵ duidt hij precies aan waar het Calvijn om ging in Straatsburg: 'De kerk maakt je dus vrij als een vogeltje, als een fluitend vogeltje zelfs. In Straatsburg leerde Calvijn zingen. Hij was onder de indruk van de liturgie die hij daar bij Bucer aantrof en nam haar dan ook direct voor zijn gemeente over, en zo is de bekende gereformeerde liturgie van Genève¹⁷⁶ eigenlijk uit Straatsburg afkomstig.'

Vaststaat dat het zingen van Psalmen, door de gemeente, op berijmde tekst, hier

¹⁷² Selderhuis, *Calvijn een mens*, 7-8; *Een mens dient God*, 8

¹⁷³ Selderhuis, *God in het midden*, 214 - 223

¹⁷⁴ Paul Ellingworth, *NIGTC, Hebrews*, 120 'The point of the quotation in Hebrews is to show that the angels are (only) leitourgoi, as v. 14 will confirm.'

¹⁷⁵ Selderhuis, *Calvijn een mens*, 117

¹⁷⁶ Of de 'bekende gereformeerde liturgie' daadwerkelijk uit Genève of Straatsburg afkomstig is, wordt door de meeste liturgiehistorici niet meer aangenomen. Zo Barger, *Ons kerkboek*, 179, 'Het verdient opmerking, dat de eerste Nederlandsche Hervormde Liturgie een geheel eigen type vertoont. Zij is niet uit den Calvinistische geest, noch uit dien der Duitsch-Zwitserschen Hervorming geboren. Zij zag in Londen het licht.' Groningen 1900. Zo ook Reeling Brouwer, *Calvijn*, 253, 'Het is teveel gezegd, dat de hele latere gereformeerde liturgie zijn (Calvijns) stempel zou dragen.'

ontstaan is. In die zin is Calvijn inderdaad een liturgische uitvinder.

De diepere verbanden die Selderhuis legt verwijzen naar de theologie van de eredienst. Calvijn kiest voor alle liturgische aspecten eigen, niet-roomse, woorden. De kerk bijvoorbeeld is geen église, maar temple. De voorganger is geen prêtre, maar ministre. Selderhuis verwijst naar het diepste motief van Calvijn voor de liturgie: zij is 'cultus',¹⁷⁷ in het Frans dus 'culte', geen 'euchariste'. De gereformeerde kerkdienst is éredienst, en in het zingen der Psalmen troont de heilige God op de lofzangen Israels. Waarom juist deze Psalm 22,4 hier niet genoemd?

Een ander aspect van de verbanden tussen Calvijn en zijn voorliefde voor de Psalmen ligt volgens Selderhuis, in de persoonlijke verwantschap tussen David en Calvijn:¹⁷⁸ "Dezelfde soort moeiten van dezelfde soort mensen als die waar David mee streed, komt Calvijn in Genève ook tegen. Daarom herkende hij zich in de geestelijke moeiten die dat bij David gaf, en is het niet verwonderlijk – en tevens voor een goed begrip van Calvijn uitermate belangrijk – dat hij schrijft: 'als ik me niet vergis zullen de lezers wel merken, dat waar ik de intiemste gevoelens van David en anderen uitleg, ik in feite spreek over de dingen die ik zelf persoonlijk heb meegemaakt.' In ons onderzoek naar de beeldvorming is dit aspect inderdaad belangrijk: Calvijn identificeert zich vaak met de David der Psalmen, een boek uit de heilige Schrift – waarom zouden we in de eredienst het ergens anders zoeken?"¹⁷⁹

Selderhuis beschrijft in zijn boek 'Calvijn een mens'¹⁸⁰ dat ook Calvijns gemeenteleden in Straatsburg en Genève 'gek op de Psalmen' waren, juist vanwege deze identificatie met David: vluchtelingen, opgejaagde zwervers in de woestijn, pelgrims onderweg, strijdkreten.' Die identificatie is onomstreden, maar dat de gemeenteleden in beide steden 'gek op de Psalmen' waren is althans waar het de gezóngen Psalmen betreft, - en daar gaat het in deze paragraaf van Selderhuis toch over - te positief geformuleerd. Het kostte integendeel erg veel moeite en lange tijd om de gemeenteleden aan het psalmzingen te krijgen.¹⁸¹ Verstandig als Calvijn was, realiseerde hij zich de tegenstand tegen iedere rituele, liturgische verandering. Hij had in 1537 al zijn hervormingsprogramma geformuleerd, maar nu moest het gerealiseerd, 'qui prévoyait de commencer par enseigner le chant aux enfants afin de familiariser progressivement par ce biais¹⁸² la population à cet usage.' De invoering hiervan ging, ondanks deze slimme manier van aanpak, toch bepaald langzaam. Soms wist de pasteur wie van zijn gemeenteleden wél of niet of slechts de helft meezong. Calvijn schrijft er zelf over: 'Aulcuns enfants chantent a aulte voix et distincte, le peuple escoutant en toute attention en suyvant de cueur (...), jusqu'a ce que petit a petit ung chanson se accoutumera a chanter communement'.¹⁸³

Een aspect dat de beeldvorming van Calvijn in Genève negatief heeft gekleurd is de controle en de tucht rondom de openbare kerkdiensten, les Cultes publiques. In het Genève van Calvijn lopen de bevoegdheden van Conseil en Consistoire in elkaar over. Eén van die bevoegdheden, door Calvijn bepleit en ingevoerd, is de

¹⁷⁷ Selderhuis, *God in het midden*, 215

¹⁷⁸ Selderhuis, *God in het midden*, 34-35

¹⁷⁹ Hier lijkt Calvijn op Luther, zo Hoogstrate, *Voorwoord bij de Psalmen*, in: Herman J. Selderhuis, *Luther verzameld*, dl. 2, 719, 'Opdat wie de hele bijbel niet lezen kan, hierin toch bijna de hele samenvatting zou vinden in een klein boekje (der Psalmen).'

¹⁸⁰ Selderhuis, *Calvijn een mens*, 118. Die identificatie lijkt mij juist, dat de mensen Calvijn volgden in zijn liefde voor de gezongen Psalmen lijkt me onjuist: men moest erg wennen en daarom liet Calvijn de kinderen deze liederen vóórzingen.

¹⁸¹ Grosse, *Rituels*, 185

¹⁸² Biaï = kunstgreep, slimme manier van aanpak, *Wolters Frans woordenboek*, 55.

¹⁸³ Hart, *Gemeentezang*, 31

verplichting om ook door-de-week de boete- en gebedsdienst te bezoeken.¹⁸⁴ Selderhuis besteedt aan het negatieve imago van Calvijn, dat deze hierdoor blijkbaar opgelopen heeft, ruim aandacht.¹⁸⁵ Selderhuis tracht dit negatieve beeld te corrigeren, dat hij als volgt beschrijft: 'Calvijn wordt veelal niet zozeer als vernieuwer maar veeleer als tiran gezien. Verschrikkelijk om in zo'n stad als Genève te moeten leven. Een soort gereformeerde DDR, met Calvijn als niets ontziende en alles overziende partijleider. Een stad waar je van alle kanten in de gaten gehouden werd.' De feiten¹⁸⁶ gebieden echter te zeggen, dat dat laatste wél juist is: de gebeds- en boetedienst op woensdag bijvoorbeeld, moest verplicht worden bijgewoond 'que le mercredi soyent fait comme le dimanche jusques après le sermon. C'est-à-dire que les rues de la ville soient surveillées par les officiers de justice, voire les magistrats, afin de réprimander les absentéistes.' Elke week dus twee kerkdiensten met verplichte opkomst en verbod om te werken tot de dienst was afgelopen, de politie op straat, en een boete op afwezigheid. Dit alles op verzoek van Calvijn, wat de spotlust opriep van zijn collegae in Bern, zij noemden dit 'la fête de Calvin'. Deze feiten beschrijven het beeld van een gereformeerde, theocratische stadstaat. Het negatieve beeld van Calvijn dateert dientengevolge ook al uit zijn eigen tijd.

Ten slotte twee opmerkingen betreffende Selderhuis en het Calvijnonderzoek.¹⁸⁷ Hij pleit er in de Epiloog voor, in het jaar 2000 dus, 'dat er veel nieuwe mogelijkheden zijn wanneer de aandacht zich meer zal gaan richten op de preken en commentaren van de reformator.' In het Handboek Calvijn uit 2008 heeft Selderhuis zelf als redacteur deze wens grotendeels in vervulling doen gaan: een completer beeld van Calvijn. Het is te wensen dat nu in 2019, de aandacht zich ook zal richten op dit deel van Calvijns werk en leven: Calvijn als liturgist.

Daarmee samenhangend: wie Calvijns eigen liturgieën analyseert, vooral die van het Sainte Cène¹⁸⁸, zal ontdekken dat hij hier sterk christocentrisch spreekt. Het lijkt me een nuancering van Selderhuis' conclusie¹⁸⁹: 'Calvijns theologie is niet christocentrisch en evenmin antropocentrisch, maar volstrekt theocentrisch.' Een kwestie van genres: maar Calvijns liturgie is toch ook volop theologie?

2.8.3.conclusie

Selderhuis geeft in beide werken een royaal beeld van Calvijn-als-liturgist, met enkele verrassende, originele aspecten: liturgie als theater; de culte; Calvijn en David en de Psalmen; zijn wens voor de toekomst van het Calvijnonderzoek. Ik ben benieuwd of Selderhuis, met zijn antenne voor liturgie, in 2019 nog zou schrijven wat hij in 2000 schreef over het al dan niet christocentrische van Calvijn. Wat bepaalt Calvijns beeld vooral: de Institutie voor de geleerden, of het Avondmaalsformulier voor de gemeenteleden? Nuancering in het beeld van Calvijn, die door Selderhuis in dezen verdedigd wordt, betreft de strenge ordehandhaving tijdens de twee verplichte kerkdiensten in Genève. Het was geen DDR, maar een theocratische dictatuur.

¹⁸⁴ Grosse, *Rituels*, 179 – 182.

¹⁸⁵ Selderhuis, *Calvijn een mens*, 164-165; *Een mens dient*, 145: dit beeld klopt niet met de feiten.

¹⁸⁶ Grosse, *Rituels*, 179 – 181, Grosse heeft dit minutieus gedocumenteerd in 2008. In 2017 is Selderhuis, *Calvijn een mens dient God*, 144-145, wat DDR-beeldvorming betreft niet veranderd.

¹⁸⁷ Selderhuis, *God in het midden*, 300.

¹⁸⁸ Barth, *JCOS*, Du Sacrement de la Cène, Calvijn zegt tien (10!) maal in het formulier: 'affin que nous vivions entierement en luy, et quil vive en nous', 39 – 45. Zie Zachmann, *Calvijn Handboek*, 411:

'Eenwording met Christus is voor Calvijn de kern van het christelijk bestaan.' Zo ook Van 't Spijker, *Extra nos*, 120, Inderdaad kunnen wij de gemeenschap met Christus het centrum noemen van Calvijns theologie.'

¹⁸⁹ Selderhuis, *God in het midden*, 301

2.9. Martha L. Moore-Keish, *Reformierte Liturgische Theologie*, 2015

2.9.1. de auteur en haar context

Dr. Martha Moore-Keish (1967) is geassocieerd hoogleraar Theologie van het Columbia Theological Seminary. In 1994 werd zij Master of Divinity van het Union Theological Seminary en zij werd in 2000 bevestigd als predikante van de Presbyterian Church of the USA. Haar arbeid is voor gefocust op haar specialismen 'Reformed, liturgical and ecumenical theology', waarbij haar interesse in het bijzonder uitgaat naar de studie over de sacramenten. De titel van deze paragraaf is de titel van een lezing die zij gehouden heeft in september 2014 voor de Liturgische Konferenz für Gottesdienst van de ELKD, een Luthers gezelschap dus. Dat geeft aan de ondertitel van haar lezing wel een interessante, ja uitdagende, kleur: 'Was uns Calvin und seine Erben heute über Liturgische Theologie lehren können.' Het thema van de conferentie was 'Nordamerikanische Liturgische Theologie'. Zij is zich blijkbaar goed bewust van enige vervreemding die zij bij haar Luthers publiek, als presbyterian, zeg gereformeerde liturgiste, teweeg brengt: 'Was können wir dann überhaupt von diesen frühen Reformern über "liturgische Theologie" lernen?'¹⁹⁰

2.9.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit artikel

De auteur maakt het deze onderzoeker wel erg makkelijk: in feite gaat haar gehele artikel hierover, dat zij in deze Lutherse kring het beeld van Calvijn-als-liturgist positief wil bijstellen, mogelijk voor het eerst onder hun aandacht brengen. Het is een diplomatieke vondst om te openen¹⁹¹ met een negatief beeld van de liturgie 'von der nach Genf Umgezogenen' door de Franse Franciscaner monnik Anthoine Cathelan in 1556. De beschrijving van Calvijns kerkdienst luidt aldus: 'Es ist genau, als wäre man in einer Schule. Überall Banken und eine Kanzel in der Mitte für den Prediger. (...) Es stehen höhere Banke, um den Männern Platz zu bieten, ohne Unterscheidung des Standes. Die Buntglasfenster sind fast alle herausgebrochen, und der Staub des abgeschlagenen Verputzes reicht ihnen zu den Knöcheln. (...) Zweimal in der Woche singen sie vor der Predigt einen Psalm oder einen Teil von einem, alle zusammen, Männer, Frauen, Mägde und Kinder, während alle sitzen bleiben. Und wenn irgendjemand ein persönliches Gebet spricht, dann zeigt man auf ihn und verachtet ihn, denn man hält ihn für einen Papisten und Ketzer. (...) Er wird sogleich vor das Konsistorium bestellt, um seine Strafe zu erhalten.' Dit alles, zo vraagt Moore zich af, leidt ons tot de vraag, waarom we überhaupt ook maar iets kunnen leren van de vroeg-gereformeerde kerkdienst. Is er wel enige sprake van 'liturgische theologie' bij Calvijn en zijn opvolgers?

Zij poneert vervolgens een indringend, positief beeld¹⁹²: 'Ich möchte mich dennoch auf Johannes Calvin konzentrieren und ihn als eine wichtige Figur für reformierte Protestanten und als einen radikalen liturgischen Reformator seiner Zeit darstellen. Ich betrachte ihn als liturgischen Theologen.' Zij geeft daarvoor drie argumenten aan Calvijn zelf ontleend, en schetst zo een helder beeld van Calvijn-als-liturgist:

a. Eredienst is niet ónze activiteit.

Alle valse godsdienst gaat ervan uit, dat wij God zoeken, dat wij Hem tributeut brengen, dat wij denken Hem te aanbidden, maar in feite bidden we tot een afgod. Wij moeten ons dus principieel heroriënteren: de kerkdienst is niet onze activiteit, maar is voor alles Gods handelen aan ons. Het is 'Gottes dienst an uns'.

¹⁹⁰ Moore, *Theologie*, 35

¹⁹¹ Moore, *Theologie*, 34

¹⁹² Moore, *Theologie*, 35

Omdat wij uit onszelf onwaardig en onbekwaam zijn om God te zoeken, heeft Hij óns opgezocht in Christus. 'Das bedeutet dass wir Gott anbeten in und durch Christus.'¹⁹³ Letzen Endes also ist Gottes Selbstdarbringung in Christus gemeint.'¹⁹⁴ Wat God ons zelf geboden heeft als inhoud van de ware eredienst staat in de heilige Schrift in Handelingen 2: Woord, Gebed en Sacramenten. Uit eigen oecumenische ervaring in de USA tussen 2003-2010 verhaalt zij hoe deze visie van Calvijn, met name op het sacrament van de heilige Maaltijd, indruk maakte op de aanwezige rooms-katholieke theologen: voorafgaand aan het handelen van de Kerk, is daar het handelen van God. ' Was Gott getan hat und tut.'¹⁹⁵

b. Eredienst spreekt geen deel van ons, maar de gehele mens aan.

In de beeldvorming van de gereformeerde kerkdienst is vaak de kritiek dat deze bovenmate didactisch is. Hoewel het juist is, dat de preek een voornaam onderdeel is van Calvijns liturgie, wijst Moore erop dat juist vanuit Calvijns liturgische vernieuwingsbeweging de kerkdienst 'auch eine volle, aktive wie bewusste Teilnahme der Menschen in ihrem ganzen Sein' bedoelt. Deze opvatting is vooral te verstaan vanuit de heersende liturgische praxis van de mis in de zestiende eeuw: het was een monocultuur van de priester die voorging in het Latijn, aan de eucharistie namen slechts weinigen deel, vaak was er sprake van 'Augenkommunion', gezongen werd er door een koor of door monniken, tijdens de mis deden de mensen allerlei andere activiteiten.¹⁹⁶ Bij Calvijn werden de kerkdienstbezoekers integendeel actief betrokken: zij leerden zingen in de landstaal, gepreekt in de landstaal en gebeden, avondmaal was er frequent en dichtbij aan een tafel: dus niet alleen hart en verstand werden aangesproken, ook het lichaam, men kwam in beweging. Dat de gereformeerde eredienst louter didaktiek is, is dus een karikatuur. Aldus Moore.¹⁹⁷

c. Eredienst is niet louter een déél van ons leven.

Voor Calvijn en zijn volgelingen is eredienst een instelling die het gehele leven doordringt. Het alledaagse leven van Calvijns volgelingen was vol van cultus, van thuis bijbellezen, bidden en zingen. Er waren aparte kerkdiensten voor de bedienden 's morgens vroeg, voor kinderen in de middag op zondagen, er was herderlijk opzicht door de kerkenraad over het gewone leven van christenen. 'Seine Absicht bestand darin, eine Bevölkerung zu formen, deren ganzes Leben auf den Gottesdienst hin ausgerichtet war.'¹⁹⁸ Een sakramentale Ethiek wortelt in Calvijns visie op de eredienst als basis van het christelijk leven.¹⁹⁹

2.9.3. conclusie

Moore's visie is voor dit onderzoek een verademing. Hoewel er vragen te stellen zijn bij haar opinie dat bij Calvijn alles cirkelt om de eredienst als 'culte' voor God en Jezus, is de ruimte die zij theologisch beargumenteert indrukwekkend: Calvijn-als-liturgist is een inspirerende liturgievernieuwer, die het ganse christenleven wil doordringen van de eer Gods, wat Hij in Christus voor ons heeft gedaan. 'Das ist Evangelium'.²⁰⁰ 'Het lijkt wel een school', was de denigrerende kritiek geciteerd in het begin van haar artikel. Inderdaad, zegt Moore: bij Calvijn is de eredienst een school voor het gehele leven: we leren God danken voor al zijn weldaden.

¹⁹³ Moore, *Theologie*, 37

¹⁹⁴ Moore, *Theologie*, 38

¹⁹⁵ Moore, *Theologie*, 41

¹⁹⁶ Moore, *Theologie*, 42

¹⁹⁷ Moore, *Theologie*, 43

¹⁹⁸ Moore, *Theologie*, 46

¹⁹⁹ Moore, *Theologie*, 47, noot 30

²⁰⁰ Moore, *Theologie*, 47, Zusammenfassung

2.10. Christian Link, Calvin, Reformator Westeuropas, 2016

2.10.1 de auteur en zijn context

Dr. Christian Link (1938) was hoogleraar Systematische Theologie aan de Ruhr universiteit in Bochum, Duitsland van 1993-2004. Uit zijn vele publicaties, naast theologie en filosofie ook opvallend veel over de natuurwetenschap en de schepping, vallen in het verband van ons onderzoek vooral op in 2009 'Prädestination und Erwählung', Calvinstudien, en zijn mede-heruitgeverschap van de 'Calvin-Studienausgabe' in zeven delen van 1994-2009; hij is ook lid van het Karl Barthgesellschaft sinds 2001. Op grond van deze gegevens vermoed ik dat hij Reformiert is, en geen Lutheraan. Zijn boek is wel bedoeld voor een Lutherse omgeving, in de serie Studienreihe Luther 6. Typerend is de openingszin op de achterkaft: 'Calvin (1509 – 1564), gut 25 Jahre jünger als Luther, gehört zur zweiten Generation der Reformatoren.' De context is duidelijk: verschillen en overeenkomsten tussen Luther en Calvijn. Uit de inhoudsopgave met vele lemmata²⁰¹ blijkt al enigszins oppervlakkig wat Links beeldvorming van Calvijn is, gezien deze context: nauwelijks aandacht voor de liturgie (het lemma Gottesdienst of Liturgie komt in het geheel niet voor), wél veel aandacht voor typisch Calvinse theologie, zoal Prädestination (8x), Institutio (10x), Abendmahl (13x) als dogmaticum en Streit, Erwählung (6x), en gelukkig ook nog één liturgicum, namelijk Psalmengesang (1x).

2.10.2. beeldvorming van Calvijn als liturgist in dit boek

Voor de uiterst summiere gegevens over Calvijn-als-liturgist in dit boek speuren we te midden van alle dogmatische gegevens en feiten over de kerkstrijd tussen Lutheranen en gereformeerden, naar wat bruikbaar is voor ons onderzoek.

Bij Links beschrijving van de avondmaalsstrijd²⁰² vinden we: 'Das Thema des Abendmahls hat Calvin durch all seine Schaffensperioden hindurch als *cantus firmus* begleitet; es ist eines der groszen Lebensthemen des Reformators.' Calvijn wordt getekend als een inventieve theoloog, in de avondmaalskwestie tussen Duitsers en Zwitsers als vredelievende bemiddelaar optredend, en auteur van een werkje 'Kleinen Abendmahlstraktaat' uit 1541, dat goed ontvangen werd door Luther, Bucer en Bullinger. Link citeert hieruit niet, noch uit Calvijns avondmaalsformulier. Het is al mooi dat hij Calvijn een 'Schaffensperiode' toekent: Calvijn als creatief mens. Ook wordt vermeld dat Calvijn pleitte voor een thema, dat in de Rooms-katholieke kerk verwaarloosd werd, namelijk een frequente, liefst wekelijkse viering van de Maaltijd des Heren.²⁰³

Bij alle aandacht voor het Avondmaal steekt slechts één zin over het Psalmgesang wat schril af: 'Mit dem neu eingeführten *Psalmengesang* wird der Gemeinde zurüchgegeben, was ihr die römische Liturgie mit dem lateinischen <Gemurmel> der Ordensleute genommen hatte.' Alsof we Calvijn er hoogst persoonlijk op horen mopperen!

2.10.3. conclusie

Niet het vele is goed, maar het goede is veel – dat is de kleine oogst van Links bijdrage aan dit onderzoek. Calvijn als een creatieve vrede-stichter, die liefst wekelijks het heilig Maal wilde, die de mensen niet liet murmelen, maar van harte zingen. Mooi!

²⁰¹ Link, *Calvin*, 179 - 181

²⁰² Link, *Calvin*, 133

²⁰³ Link, *Calvin*, 45, over Avondmaal en Psalmgezang in Genève 1536/1537

2.11.W.David.O. Taylor, *The Theater of Gods Glory* *Calvin, Creation and the Liturgical Arts*, 2017

2.11.1. de auteur en zijn context

Dr. David Taylor (1972, Guatemala) is een Anglicaanse geestelijke, gepromoveerd aan Duke Divinity School op een dissertatie over 'John Calvin, Materiality and the Flourishing of the Liturgical Arts.' Hij is sinds 2014 Assistant professor of Theology and Culture in het Fuller Theological Seminary Hieraan voorafgaand was hij tien jaar predikant in Austin, Texas en gaf wereldwijd lezingen van Thailand tot Zuid-Afrika. Zijn passie is 'to revitalize the church through the arts'. Hij leidt jaarlijks een retraitsweek voor geestelijken en kunstenaars in Texas, en maakte een korte film in 2016 over de Psalmen met Bono en Eugene Peterson.

2.11.2.beeldvorming van Calvijn als liturgist in dit boek

Dit boek onderzoekt Calvijns trinitarische theologie²⁰⁴ , met de vraag of de relatie tussen schepping en liturgische kunst bij Calvijn kan rekenen op een positief antwoord. Dat antwoord is tweërlei: 'As it concerns public worship, Calvin's account of materiality is, quite frankly, largely pessimistic. Here the material creation is seen as an especial temptation to distort the true worship of God. (...) Calvin's account of materiality outside of the liturgical context however, is distinctly optimistic.'²⁰⁵

Taylor gaat uit van Calvijns positieve theologie van de creatuur, zoals de titel van zijn boek aangeeft. Qua waardering van Calvijns beeld in deze over de materiële en lichamelijke aspecten van 'public worship' is Taylor het soms wel, soms niet, met Calvijn eens, 'sometimes with and beyond Calvin, sometimes against Calvin'.

Om een goed beeld te krijgen van Calvijns liturgische theologie ten aanzien van het creatuurlijk aspect 'is het noodzakelijk en het voornaamste doel van zijn boek om Calvijn zelf te laten spreken. De bronnen daarvoor zijn veelzijdig, niet alleen de Institutie, maar evenzeer zijn bijbelse commentaren, preken, catechismi, verhandelingen, en de orden van dienst die hij ontwierp. Zonder heldere beschouwing van al deze andere bronnen, riskeert Calvijns liturgische theologie een zekere verdraaiing.' Taylor noemt dit in het Engels 'certain distortion', wat inderdaad verdraaiing betekent, maar het woordje is ook 'lachspegel'. Deze beeldvorming mag wel uniek heten: zonder Calvijns liturgie is zijn beeld een soort lachspegel!

Om een goed schriftuurlijk beeld te krijgen van Calvijns ideeën over eredienst als 'schaduw' (dat is de Oudtestamentische eredienst) en 'spiritueel' is nader onderzoek nodig naar Johannes 4: 23-24. 'I do so because of the central role that this Johannine passage plays in Calvin's liturgical theology.'²⁰⁶ Wat is bij Calvijn een eenvoudige, 'simple' eredienst?

Taylor onderzoekt dat minutieus op de onderdelen van de liturgie: de muziekinstrumenten, de materiële symbolen, de lichamelijke aspecten. We volgen zijn betoog op deze drie onderwerpen.

²⁰⁴ Taylor, *Theater*, 5

²⁰⁵ Taylor, *Theater*, 5-7, hier sluit hij zich aan bij de mening over veelzijdig bronnenonderzoek van Witvliet en Bierma in 'The Calvin Handbook', 2009, red. Herman J. Selderhuis

²⁰⁶ Taylor, *Theater*, 13

a. de muziekinstrumenten.

In tegenstelling tot de Lutherse Bucer die het gebruik van muziekinstrumenten in de eredienst zag als een goed middel tot de lof en eer van God, en in tegenstelling tot Zwingli die zelfs het zingen in de dienst verwierp, meende Calvijn dat alleen de zangstem toegestaan was. Geen instrumenten, geen wufte liedjes en melodietjes.

b. de materiële symbolen

Taylor concludeert dat Calvijns creatuurlijk pessimisme – zoals blijktbaar in veler beeldvorming ontstaan is – ongerechtvaardigd is in zijn eigen termen: de drie-enige God waardeert de materie juist, zoals de schoonheid van het eucharistisch brood, dat de kerk vormt en voedt, zo zal God de liturgische kunst gebruiken om de kerk evenzo te vormen en te voeden.²⁰⁷ Het gebruik van muziekinstrumenten en afbeeldingen en kunstzinnige vormen, horen volgens Calvijn bij het 'schaduwkarakter' van Israëls eredienst. In de christelijke eredienst verstoort het de aandacht voor Gods Woord.²⁰⁸ Omdat hier een zekere tegenstrijdigheid kan optreden, is het van belang in te zien dat Calvijn in feite echt gelooft dat het mogelijk moet zijn dat er een goede relatie is met het geschapen materiaal als zodanig, en om zich te verheugen in wat mensen ervan maken: brood, wijn, olie en muziek!²⁰⁹

c. lichamelijkeid

Het lichaam is een tempel van de heilige Geest.²¹⁰ Verwijzend naar 1Korintiërs 3,16 herhaalt Taylor, wat Calvijns motief is ten aanzien van lichamelijkeid: 'Weet ge niet dat u de tempel van God bent, en dat de Geest van God in u woont?'. Taylor legt hier mijn inziens onbedoeld (?) een uiterst belangrijk verband met mijn constatering van de Unio cum Christo in zijn avondmaalstheologie, op grond van de vele citaten in Calvijn Maaltijdsorde: Hij in ons, en wij in Hem. 'The faithful, Calvin writes, are united to Christ not only in "spirit" but also in "flesh": Christ is so joined to us, and we to Him, that we are united in one body with Him. So the Church is the body of Christ.' Een ander aspect van Calvijns betrekkelijke waardering van het lichaam, is zijn positieve kijk op het knielen in de eredienst, 'to rise a greater reverence for God'.²¹¹

2.11.3.conclusie

Taylor strijdt tegen een vooral negatieve beeldvorming in de relatie van Calvijn met de geschapen werkelijkheid. In de liturgie wordt het creatuurlijke onder dankzegging en lof aan de Schepper bepreekt, gedankt, bezongen en in symbolische tekens van de sacramenten gebruikt. 'Zonder Calvijns liturgie is zijn beeld een soort lachspiegel' Alleen al om deze ene zin is Taylors boek voor dit onderzoek goud waard!

Bepaald sterk is zijn liturgische theologie van de triniteit: liturgie is geen bijkomstigheid voor Calvijn, omdat de lof en dank dat niet is voor de Schepper.

²⁰⁷ Taylor, *Theater*, 13

²⁰⁸ Taylor, *Theater*, 34-35

²⁰⁹ Taylor, *Theater*, 40-41

²¹⁰ Taylor, *Theater*, 132-133

²¹¹ Taylor, *Theater*, 123

2. Voorlopige conclusie

De beeldvorming van Calvin-als-liturgist door kerkhistorici-Calvin-kenners is door mij in schetsen weergegeven, citaten of korte omschrijvingen mijnerzijds.

Zonder de liturgie van Calvin is zijn beeld een soort lachspiegelbeeld – Taylor

In Calvins oudste biografie door Beza spelen Calvins liturgische activiteiten een marginale rol. Omen absit.....

In de nationalistische herwaardering van alles wat Frans is, is Calvin – en niet Luther – de eigenlijke gangmaker van alles wat protestants was – Doumergue.

Calvin-als-liturgist wordt pas gewaardeerd sinds eind 19^e eeuw – Doumergue

Calvin en zijn liturgie en alle rituele veranderingen diens gevolg, hebben hem zijn hele leven vele vijanden opgeleverd, en daardoor vaak een uiterst negatief beeld van Calvin – Doumergue

Calvin heeft een niet-exclusieve voorliefde voor de gezongen Psalmen, door kinderen en volwassenen, en niet isometrisch gezongen – Hasper

Calvin is de ontwerper van de gereformeerde liturgie – Dankbaar

Calvin is de uitvinder van de gereformeerde liturgie – Brien

Calvin wilde vanuit een christo-centrische theologie een wekelijkse viering van de heilige Maaltijd - Brien

Veel zogenaamde Calvinisten volgen Calvin daarin geenszins – Brien

Voor Calvin was 'liturgie als zodanig' niet cruciaal – Van 't Spijker

Geen aandacht voor het ontbreken van de Bevestiging in het ambt – Van 't Spijker

Calvin-als-liturgist is marginaal – Balke

Rond 2008 treedt er een ingrijpende verbreding op in het Calvin-onderzoek – Witvliet

Avondmaal en Doop worden in deze unieke(!) volgorde behandeld – Witvliet&Bierma

Calvin-als-liturgist is vooral gekend met de Institutie als bron – Witvliet&Bierma

De samenkomst van de gemeente is eigenlijk een hemels theater – Selderhuis

In Straatsburg werd Calvin geboren en leerde hij zingen – Selderhuis

Calvin-als-liturgist is vooral gekend met zijn brieven als bron – Selderhuis

Calvins brede, allesomvattende liturgische principes leiden ook tot staatsdwang en openbare boetes, als men niet verplicht ter kerke gaat - Selderhuis

Calvin is een radicale liturgische Reformator – Moore-Keish

Bij Calvin is de eredienst een school voor het gehele leven – Moore-Keish

Calvin maakt met zijn visie op de gemeentezang een eind aan 'het gemurmel'- Link

Voor Calvin is de liturgie geen bijkomstigheid, omdat de lof en de dank dat niet is voor de Schepper van de allesomvattende creatuur – Taylor

Zonder Calvins liturgie is zijn beeld een soort lachspiegel - Taylor

3.BEELDVORMING VAN CALVIJN-ALS-LITURGIST IN LITURGIEONDERZOEK

Toelichting bij mijn wijze van onderzoek.

Omdat het niet reëel is om de vele duizenden pagina's van de volgende auteurs door te lezen op vindplaatsen over Calvijn-als-liturgist, zoek ik in de inhoudsopgaven naar eventuele hoofdstukken over Calvijn, of in het register op het lemma 'Calvijn'.

Uit de veelheid van vragen, die resulteerden uit het vorige hoofdstuk, kies ik voor een vijftal themata, die een brede liturgiek van Calvijn mogelijk(er)wijs beschrijven.

Deze vijf themata zijn: informatie over:

Calvijns Dienstboek La Manière/La Forme, met citaten hieruit.

Psalmgezang en kerkmuziek

De heilige Maaltijd, teksten, rubrieken en ziekencommunie.

Kerkbouw

Huwelijksorde

3.1. G.D.J. Schotel, De Openbare Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk, 1870

3.1.1.de auteur en zijn context

Gilles Dionysius Jacobus Schotel (1807 – 1892) was Nederlands Hervormd predikant. Hij leed onder sterke bijziendheid, was half blind, en kreeg aanvankelijk geen beroep na zijn studie in Leiden. In 1835 werd hij beroepen te Lage Zwaluwe, waar hij veel publiceerde. In 1836 werd hij zeer eervol benoemd tot lid van het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen en Schoone Kunsten, in 1838 ontving hij te Leiden een eredoctoraat als historicus. In 1846 werd hij predikant in Tilburg, waar koning Willem II graag bij hem kerkte, ja hem zelfs tot hofprediker wilde benoemen. Schotel wist dit te weigeren. Na zijn emeritaat in 1862 trok hij met zijn gezin weer naar Leiden, waar hij hoopte op een professoraat. Dat is nooit gelukt. Misschien wel om de reden, die Nauta²¹² verwoordt: 'Schotels werken getuigen van zijn uitgebreide kennis, maar ook van gemis aan historische zin. Hij bleef te veel aan de buitenkant.'

Als hij in 1870 dit boek schrijft, is de Hervormde kerk verwickeld in de situatie van interne verdeeldheid: 'De hervormde kerk scheen nu, sinds 1795, meer vrij dan ooit om haar verkondiging, eredienst en organisatie te herzien. Maar de richtingstrijd maakte haar machteloos'.²¹³

De Afscheiding heeft in 1834 al plaatsgevonden onder leiding van ds. Hendrik de Cock (1801 – 1842), die zich ging verdiepen in Calvijns geschriften.²¹⁴ Het Reveil is op zijn hoogtepunt, en de eerste tekenen van een naderende Doleantie dienen zich aan: in 1869 werd uit Afscheidenen en Kruisgemeenten de 'Christelijke gereformeerde kerk' gevormd.²¹⁵ De grondwet van 1848 onder koning Willem II, gaf aan de Rooms-katholieken de vrijheid om hun bisdommen te herstellen, kerken te bouwen, en aan het openbare leven in Nederland te gaan deelnemen. Rond 1860 doen ook nieuwe gemeenschappen mee op het kerkelijk erf: Darbisten en Apostolischen. Het is wellicht om reden van de emancipatie van al die andere kerkelijke stromingen dat de predikant-historicus Schotel zich geroepen voelde om het typisch Nederlandse-Hervormde geluid te doen klinken.

3.1.2.beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

We komen Calvijn weinig tegen in dit boek, en als hij al genoemd wordt is het bepaald niet positief. Om een voorbeeld te geven van de mijns inziens

²¹² Nauta, *Chr. Encyclopedie, deel 6*, s.v. Schotel, 101

²¹³ De Jong, *Kerkgeschiedenis*, 342

²¹⁴ De Jong, *Kerkgeschiedenis*, 314 - 315

²¹⁵ De Jong, *Kerkgeschiedenis*, 321

vooringenomen visie op Calvijn en de Calvinisten, een citaat over het gebruik van een orgel:²¹⁶ ‘De Hervorming schafte het orgel in het Luthersche Duitschland niet af, maar wel in de Pfaltz, Zwitserland, Frankrijk, Schotland en Nederland, waar de strenge gevoelens van Zwingli en Calvijn de heerschende waren. Calvijn kwam er schoorvoetende toe om het godsdienstig gezang (...) bij den christelijken eeredienst eene plaats te vergunnen. (...) In Noord-Nederland waren de orgels door de beeldstormers gespaard. Ook de zeloten voor het calvinisme, die de orgelen (...) voor duivelarij uitkreten, waagden het niet hunne handen er aan te slaan.’

Schotel is blijkbaar op pagina 323²¹⁷ over het kerkgezag vergeten, wat hij op pagina 62 geschreven had over de ‘schoorvoetende’ Calvijn. Bij het kerkgezag noteert hij minimaal over Calvijn: ‘Clemens Marot had, op aandrang van Calvijn, eerst een dertigtal psalmen in Fransche verzen overgezet.’ Via de Londense vluchtelingengemeente en het werk van Micron en Dathenus, beiden uitvoerig genoemd en geprezen – een krachtige en vurige hervormer – kwam het kerklied in deze gewesten.

Over de oorsprong van de orde van dienst en de formulieren laat Schotel zich slechts in bedekte termen uit.²¹⁸ Over ‘de doopplechtigheid, die plaats had in den aanvang der Hervorming, zoals in die in de Nederduitsch hervormde gemeente te Londen geschiedde’. ‘De leeraar ving aan met het voorlezen van het formulier . (...)Dit is eene overzetting van het Paltzische, en reeds vóór 1574 in gebruik. ‘ Volgens Schotel komt de hervormde – het woordje ‘gereformeerd’ wordt vermeden – eredienst of uit Londen, of van de Pfaltz. Dat deze beide hun wortels hadden in Straatsburg en bij Calvijn vernemen we niet.

Mij trof een opmerking²¹⁹ over de predikanten: ‘De meeste onzer eerste hervormde leeraars hadden korter of langer tijd te Heidelberg gestudeerd of in den Pfaltz het predikambt bekleed.’ Schotel vermeldt niet dat onder de studenten theologie ook leerlingen van Calvijns Academie in Genève waren.²²⁰ Dat één der bekendste predikanten uit het begin der Zuid-Nederlandse reformatie Guido de Brès²²¹ was, die reeds in 1561 Calvijns geloofsbelijdenis vertaalde en bewerkte in de Nederlandse Geloofsbelijdenis – dat alles wordt door Schotel níet vermeld.

In zijn ijver een zeer compleet overzicht over de Eeredienst te geven, geeft Schotel ook informatie over de al-dan-niet liturgische kledij van de predikanten. Opnieuw geen woord over Luther, noch Calvijn: ‘In den aanvang der Hervorming onderscheidden zij zich in kleding niet van de leeken.’²²² En de ‘Robe de Calvin’ dan, die de Waalse predikanten droegen? ²²³

3.1.3.conclusie

Met enig gevoel voor understatement kan men concluderen dat Schotel alle moeite doet om Calvijn en het calvinisme, hetzij minimaal, hetzij negatief, te beschrijven.

Als men het uit andere bronnen niet wist, zou men niet weten dat er zoiets als Calvijn-de-liturgist bestaan heeft. Ik onderschrijf dus de opmerking van Nauta over Schotel: hij leed aan gebrek van historische zin.

²¹⁶ Schotel, *Eeredienst*, 62

²¹⁷ Schotel, *Eeredienst*, 322-323

²¹⁸ Schotel, *Eeredienst*, 369 over de doop; 366 over het avondmaal.

²¹⁹ Schotel, *Eeredienst*, 94

²²⁰ Selderhuis, *Ned. Kerkgeschiedenis*, 285

²²¹ Zwanepol, *Belijdenisgeschriften*, 165

²²² Schotel, *Eeredienst*, 284

²²³ Aalders, *Toga*, 13

3.2. A. Kuyper, Onze Eeredienst, 1911

3.2.1. de auteur en zijn context

'Zo belangrijk als Calvijn is er geen', luidt een uitspraak die aan Kuyper wordt toegeschreven.²²⁴ Waar of nietwaar, het geeft wel een indruk van de beeldvorming die Kuyper had van Calvijn. Die belangstelling voor Calvijn kwam niet onverwacht.

Abraham Kuyper (1837 – 1920) was opgeleid aan de Leidense universiteit in de theologie vanaf 1855. Rond zijn twintigste jaar kwam hij via een prijsvraag van de Groningse faculteit over 'Het kerkbegrip van Calvijn en à Lasco' in aanraking met Calvijns gedachtengoed.²²⁵ In 1862 promoveerde hij en het jaar daarop nam hij het beroep naar de Hervormde gemeente te Beesd aan. Hier ging hij Calvijn lezen, vooral de Institutie. 'Op basis van Calvijn en calvinisme poogde Kuyper als neocalvinist een eigentijdse theologie, filosofie en politiek te ontwikkelen.'²²⁶

In 1901 werd hij minister-president. Zowel kerkelijk als politiek was hij van mening 'dat de nederlandse gereformeerde theologen uit de zeventiende eeuw, de echte geestelijke nazaten van Calvijn waren.(...) Het ging hem om de eere Gods op alle terreinen des levens. De calvinisten moesten zich weer laten gelden, ook al vormden zij slechts een "volksdeel"'.²²⁷

Begin 1900 is de tijd blijkbaar rijp voor liturgisch heldere standpunten. 1906 is in de Hervormde kerk de Gereformeerde Bond opgericht, met als doel het verbreiden der gereformeerde beginselen. Welke dit zijn op eredienstelijk gebied is niet helder. De tweede druk van het allesomvattende detailwerk van Schotel geeft wel veel informatie óver, maar geen inhoud van de eredienst. Dus(?) traden ds. J.H. Gerritsen (1867 – 1923) met zijn brochure 'Liturgie' en dr. A. Kuyper, vanaf 1897, met een verzameling artikelen ²²⁸over 'Eeredienst' voor het voetlicht.²²⁹ Bij de voltooiing van dit boek is Kuyper 74(!) jaar. Zijn boek bevat kritiek en wensen voor de gereformeerde eredienst.

3.2.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

²³⁰ 'Reeds in de dagen der Reformatie, kwam in Zwingliaansche en Doopersche kringen het besef op, dat er in de vergadering der geloovigen eigenlijk niets behoefde te zijn, dan een man, die preekte en voorging in het gebed. Een soort lezing in een zaal voor een zeker aantal toehoorders. Een soort meeting met gebed geopend en gesloten. Een soort college over de heilige waarheid voor een gemengd gehoor.

Meer niets. Zelfs het gezang werd tot een minimum gereduceerd.

Calvijn en á Lasco daarentegen hebben zich hiertegen van meet af aan verzet. Zij gaven beiden een tamelijk breede Liturgie. Zij herstelden de formuliergebeden.

Zij boden aan de kerk aan het gewijde, weldoordachte woord.

Zij regelden de volgorde en de onderscheiden deelen van den dienst.

En wel verre van de predikatie tot het één en al te maken, werd die predikatie door hen ingeweven in een geheel stel van acten, waarin de eeredienst tot uiting kwam.'

Kuyper pleit voor 'inkrimping van het preekhouden en betere ontwikkeling van den

²²⁴ Mirjam van Veen, in *Dagblad Trouw*, "Dordt" voor dummies, De Verdieping, 6, 9 november 2018

²²⁵ De Jong, *Ordering*, 42

²²⁶ Arnold Huijgen, *Receptie van Calvijn in de 19^e eeuw*, in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 544

²²⁷ De Jong, *Kerkgeschiedenis*, 351- 353

²²⁸ Tjitze Kuipers, *Bibliography*, 437-438: 'Kuyper heeft acht artikelen onder de titel "Eeredienst" gepubliceerd in De Heraut van 1897 – 1901. 'Kuyper 's period as prime minister caused him to halt the series in the fall of 1901'. In 1911 was hij herstellende van een ernstige ziekte. Toen heeft hij zijn artikelenreeks voltooid en gewijzigd en in deze boekvorm gepubliceerd, onder de titel *Onze Eeredienst*. Hij betitelde dit werk later in 1912 als een 'causerie'.

²²⁹ De Jong, *Kerkgeschiedenis*, 372

²³⁰ Kuyper, *Eeredienst*, 38-39

Eeredienst, zo pleit hij ook voor een wekelijkse avondmaalsviering'.²³¹In de bediening van het Avondmaal bereikt de eredienst zijn hoogtepunt.(...) J.H. Gunning schrijft Kuyper in een brief van 13 januari 1873:"Wees nog van mij gedankt voor uw woord: "Mocht het Avondmaal, naar Calvijns wens, elke zondag in onze bedehuizen gevierd worden."" Met betrekking tot de klassiek-gereformeerde liturgie profileerde hij zich wat minder scherp dan voorheen. ²³²'Ging zijn liturgie over de hoofden van de gereformeerden heen?' In liturgicis lieten de kerken de meester in de steek.

Bij de Bevestiging van het huwelijk wordt door Kuyper slechts verwezen naar feiten uit de liturgiegeschiedenis 'veeleer was het destijds de gewoonte'. Wél wordt de gewoonte van Calvijn genoemd: er werd op zondag getrouwd in het midden der gemeente, van wie de voorbede werd gevraagd. Waar de Kerk destijds ook overheid was, wordt het huwelijk "bevestigd", dat is "gesloten". Na de scheiding van kerk en staat blijft deze term gehandhaafd, maar 'het volk noemt het ingezegend'.²³³

Wat betreft de principes van inrichting van het kerkgebouw als ruimte voor de eredienst, is dit werk van Kuyper wel een opmerkelijke uitzondering: wel 42 pagina's²³⁴ worden er in dit boek aan besteed. Wordt Calvijn genoemd? In het geheel niet; alsof Kuyper er alles aan gelegen is, om zich van allerlei andere termen te bedienen om het begin van de gereformeerde Reformatie aan te duiden. Bij voorbeeld: 'Toen nu de Reformatie opkwam, ontstond er strijd tussen de gedachte van de "vergadering der gelovigen" en de gedachte van den altaardienst.'²³⁵ Ander voorbeeld over het Avondmaal en een tafel: 'Aanvankelijk, dit houde men wel in het oog, toen de Gemeenten nog zeer klein waren, zat men bij elke godsdienstoefening gezellig om een tafel bijeen.'²³⁶

Ook over het kerklied, het gezang, laat Kuyper zich royaal uit. Zijn kennis van, en behoedzame voorliefde voor, de Anglicaanse liturgie blijkt hier opeens: 'Vertalen (van de Psalmen) is heel iets anders dan zelf berijmen. In de Engelsche Episcopale kerk zingt men de Psalmen in proza, onberijmd, juist zoals ze door ons gelezen worden, dusgenaamd recitatief. We zeggen niet dat het te verkiezen is, maar het gaat.'²³⁷ Ook hier een omschrijving, geen Calvijn: 'De voorkeur tijdens de Reformatie door onze Gereformeerde kerken...'²³⁸

3.2.3. conclusie

Calvijn komt er bij Abraham de Geweldige minimaal af. Calvijns 'breede Liturgie' wordt in slechts zeven regels beschreven. Aandacht heeft hij voor de opbouw in rubrieken – delen en acten bij Kuyper – en voor het opmerkelijke feit dat een eredienst bij Calvijn geen preekdienst is, maar 'ingeweven in een geheel'. Is dit alles door zijn latere Anglicaanse bril²³⁹ gezien, waardoor het typisch gereformeerde voor Kuyper minder aan bod kwam? Calvijn wordt vrijwel nooit genoemd, A Lasco²⁴⁰ wél in verband met de formuliergebeden. Calvijns dienstboek wordt nooit geciteerd. Kuypers wens én die van Calvijn, voor wekelijks Avondmaal, is nooit gerealiseerd.

²³¹ De Jong, *Ordering*, 45 : 'Met de traditionele kerkdienst leek Kuyper weinig meer op te hebben'. Zie ook Van de Kamp, *Bewustwording*, 173, Als les der ervaring, niet overdrijven, werd het 4 à 6 maal.

²³² Selderhuis, *Ned. Kerkgeschiedenis*, 769

²³³ Kuyper, *Eeredienst*, 550 - 551

²³⁴ Kuyper, *Eeredienst*, 103 - 145

²³⁵ Kuyper, *Eeredienst*, 109.

²³⁶ Kuyper, *Eeredienst*, 125

²³⁷ Kuyper, *Eeredienst*, 54

²³⁸ Kuyper, *Eeredienst*, 57

²³⁹ De Jong, *Ordering*, 42:' In februari 1863 (...) kwam Kuyper bijzonder onder de indruk van de liturgie van de Engelse staatskerk'.

²⁴⁰ Kuyper, *Eeredienst*, 38,50

3.3. G. van der Leeuw, *Liturgiek*, 1940

3.3.1. de auteur en zijn context

Gerardus van der Leeuw (1890 – 1950) was Nederlands-Hervormd predikant en theoloog, politicus en minister, en vanaf 1918 hoogleraar te Groningen in de godsdienstwetenschap en de liturgiek.²⁴¹ Gerardus was een opmerkelijk begaafde en veelzijdige wetenschapper, op zijn 28^e jaar al hoogleraar met een alom erkende deskundigheid op het gebied van de klassieke Griekse godsdienst, de oud-Egyptische taal- en letterkunde, en de cultuurgeschiedenis waaronder enkele publicaties over de Passionen van J.S. Bach. Hij was al sinds zijn jeugd een grote liefhebber en beoefenaar van klassieke muziek, hij had ook een goede zangstem.

Als theoloog was Van der Leeuw prominent, zo gaf hij ook leiding aan de in 1920 opgerichte Liturgische Kring. Deze kring was de nederlandse vrucht van de Liturgische beweging, die in Europa in rooms-katholieke en protestantse kringen op gang gekomen was.²⁴² Met veel gezag heeft hij ervoor geijverd dat de sacramenten weer in het brandpunt van de protestantse theologie kwamen te staan.

Na 1933, toen zijn hoofdwerk 'Phänomenologie der Religion' verschenen was, trad er een verschuiving op in zijn buitenuniversitaire belangstelling. Al vroeg zag hij het gevaar van de nieuwe 'nihilistische religie' van het nationaal-socialisme. Als erkend socialist werd hij na de oorlog minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

In 1946 overleed zijn vrouw aan kanker; de laatste jaren vielen hem zwaar, geplaagd door eenzaamheid en depressie. Hij was pas zestig jaar oud toen hij overleed.

3.3.2. beeldvorming van Calvijn als liturgist in dit boek

²⁴³'Calvijn is bij Luther vergeleken een revolutionaire geest. Zijn reformatie van den eeredienst was geenszins een beeldenstorm en evenmin een reductie tot het liturgisch monstrem van methodistisch-puriteinschen oorsprong, dat velen tegenwoordig wel voor typisch calvinistisch willen doen doorgaan.' De eerste maal dat Calvijn in dit boek genoemd wordt, zet Van der Leeuw hem in deze kloeke zinnen neer. In het onderzoek naar de beeldvorming is dit ook de eerste keer dat in liturgicis er helder onderscheid wordt beschreven tussen Calvijn en de zogenaamd calvinistische liturgie.

Deze visie heeft hij allereerst ten opzichte van het Avondmaal. Van der Leeuw was van mening dat de meeste protestantse kerkdiensten afbraken, wanneer het belangrijkste nog komen moest. 'Wie zich voorstelt, dat Calvijn den sacramenteelen eeredienst wilde vervangen door een predikdienst, verstaat zijn bedoeling en zijn werk geheel verkeerd en is onbekend met alles wat hij leerde en deed. Calvijn wilde, evenals Luther, de Schrift en haar uitlegging een gezaghebbende plaats in den eeredienst geven. Maar tevens wenschte hij het herstel van de Eucharistie, d.w.z. van de viering van het Heilig Avondmaal mét communie (niet, zoals in de roomsche Kerk zoo vaak, zonder communie noodzakelijk is), en wel als centrale, wekelijkse dienst. De gewoonte om slechts eens per jaar te communiceren, is een uitvinding van den duivel, zegt Calvijn.(...) Men behoeft het niet in alle opzichten met Calvijns sacramentsleer eens te zijn, om te erkennen dat de Hervormer mijlen ver stond van hetgeen tegenwoordig als hervormde practijk geldt. Hij gevoelde catholiek en zijn

²⁴¹ Ds.H.G. Groenewoud, *Gerardus van der Leeuw*, in: Christelijke Encyclopedie, deel 4, 399-400: 'Bij zijn professoraat had hij een intense belangstelling voor de kunst, in het bijzonder de muziek (...) en voor de kerk, met name op het gebied van de liturgie.'

²⁴² Selderhuis. *Ned. Kerkgeschiedenis*, 768

²⁴³ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 27, zie ook de lemmata 'Calvijn' op pagina 245

opvatting van den eeredienst was sacramenteel (...) De liturgie van Calvijn getuigt van groote zorgvuldigheid. De eeredienst ging hem ter harte..²⁴⁴

Daarna volgt Calvijns Orde van dienst, die historisch correct bestaat uit de eenheid van Woord en heilige Maaltijd. In de Bijlagen van deze Liturgiek vinden we 'Texten betreffende de avondmaalsviering bij Calvijn.' Als één van de argumenten voor de wekelijkse viering citeert hij Calvijn: Et cela a continue par longue espace de temps en l'Eglise ancienne, iusque a ce que ceste abomination de messe a este dresse par Sathan.²⁴⁵

Van der Leeuws gevoel voor detail blijkt uit een tussen haken geplaatste toevoeging bij het Aditorium: 'De woorden uit Ps. 124:8, die in de gereformeerde Kerken het vaste begin werden'.²⁴⁶ Hij doelt hier op de kwestie van het zogenaamde votum, een veelal onopgemerkte Calvijns ingreep in het eeuwenoude ritueel van de dienst. Een soortgelijk detail, dat de Calvijndeskundigen allen noemen, is Calvijns verblijf in Straatsburg²⁴⁷ 'dat voor Calvijns eigen hervormingswerk onuitwischbare en vruchtdragende indrukken' naliet. Een laatste detail²⁴⁸ met een onvergetelijk citaat van Calvijn over het knielen: 'Je dy qu'elle est tellement humaine qu'elle est aussi divine. Elle est de Dieu'.

Aandacht besteedt Van der Leeuw aan Calvijns visie op de lezing van de Tien Woorden in de zondagmorgendienst: zij behoort tot het stuk der dankbaarheid. Hier wordt ook 'de berijming der Tien Geboden door Marot genoemd, een typisch gereformeerd stuk'²⁴⁹.

Dat Van der Leeuw ook gemeentepredikant was, en pastoraal bewogen, blijkt uit de aandacht die hij wijdt aan Calvijns brief over het thuisavondmaal voor zieken en stervenden.²⁵⁰ Calvijn en diens vroomheid worden in een lang citaat genoemd.

3.3.3.conclusie

Van der Leeuw laat Calvijn vaak zelf aan het woord: de keuze van deze citaten zegt veel over de beeldvorming van degene die de citaten uitkiest, én het belang dat hij heeft om Calvijn aan te merken als bondgenoot bij eigen standpunt..

Van der Leeuw vindt in Calvijn inderdaad een bondgenoot bij zijn pleidooi in de hervormde kerk voor een wekelijkse avondmaalsviering. Waar Kuyper juist dit facet weglaat, - voelde Kuyper net als veel gereformeerden niet veel voor zo'n wekelijks Avondmaal? - zo noemt Van der Leeuw Calvijns grote aandacht voor de kerkzang slechts in enkele regels van Bijlage D²⁵¹, - hij voelde niet veel voor het gereformeerde psalmgezag in koralen, maar gaf de voorkeur aan de onberijmde psalm in beurtzang²⁵². Van der Leeuw staat in zijn tijd wél geheel alleen in zijn beeldvorming van Calvijn als een katholiek liturgist. Anti-roomse gevoelens bij hervormden en gereformeerden verhinderden toen een realistische visie op Calvijn als oecumenicus. Over beeldvorming gesproken, q.e.d.!

²⁴⁴ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 150-151

²⁴⁵ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 233

²⁴⁶ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 151; ik ga nader in op deze interessante kwestie in noot 46, en Katers uitleg van 'votum'.

²⁴⁷ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 147; op 237 publiceert Van der Leeuw Calvijns Avondmaalsviering te Straatsburg, met Franstalige (!) tekst uit La Manière-La Forme.

²⁴⁸ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 158, noot 1

²⁴⁹ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 166

²⁵⁰ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 214- 216; Calvijns brief, zie Schwartz, *Calvins Briefe, Band 3*, 1264-1266

²⁵¹ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 236 'Instrumentale en meerstemmige kerkmuziek'. Een interessant fenomenologisch excurs, maar Calvijns eenstemmig psalmgezag door het volk wordt niet genoemd.

²⁵² Van der Leeuw, *Liturgiek*, 169-170, 182- 184, hij pleit voor evenwicht tussen drie wijzen van kerkzang: koraal, gregoriaans en instrumentaal. 'Een overheersching van één van drieën is noodlottig.'

3.4. Gregory Dix, *The Shape of the Liturgy*, 1945

3.4.1. de auteur en zijn context

Dom Gregory Dix OSB (1901 – 1952) was een vooraanstaande²⁵³ Anglicaanse liturgist, prior van Nashdom Abbey, een Benedictijns klooster, en overtuigd Anglicaans papalist. Zijn leven lang heeft ervoor gestreden dat er zo weinig mogelijk verschil ontstond tussen de Rooms-katholieken en de Anglicaans-katholieken. Oecumenische samenwerking met de Free Churches, zoals het ontstaan van de Kerk van Zuid-India, bekritiseerde hij omdat het de apostolische ambtssuccessie ondermijnde. Zijn beroemdste werk is 'The Shape of the Liturgy' , waarin Dix betoogt dat niet zozeer de wóórden van de liturgie maar de vórm er toe doen. Deze vorm heeft vier acten: offertorium, gebed, fractio en communio. Met het beschrijven door mij van deze vier-tact liturgie, wordt duidelijk dat Dix onder 'liturgy' in feite en vooral de 'eucharist' verstaat. Het grootste deel van dit lijvige boek van 753 pagina's handelt dan ook over het ontstaan van en de historische controversen rond de Maaltijd van de Heer. Dix is duidelijk high-church Anglican, en kiest voor de Rooms-katholieke misopvatting, met offerkarakter en presentia realis. Vanuit deze context is zijn zeer duidelijke commentaar op Zwingli, Luther en Calvijn te verstaan.²⁵⁴ Aan Calvijn wordt zegge en schrijve één (1!) pagina gewijd, en één lemma 'Calvinism'.

3.4.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

Bij de zeer beperkte aandacht die Dix wijdt aan Calvijn²⁵⁵, is het verrassend te lezen hoe positief hij over John Calvin denkt. Dit in tegenstelling tot het beeld van Luther. Je gelooft je ogen niet, als je leest, wat de Anglicaan Dix in 1945 (!) schrijft over de Lutherse Duitse, Germaanse (sic) liturgie. Vrijwel alle aandacht in het overigens zeer lezenswaardige hoofdstuk over The Reformation and Anglican Liturgy, gaat uit naar de Lutheranen, het Duitse aandeel in de woelige 16e eeuw, en vooral hun "merkwaardige" eucharistische opvattingen. 'Luthers doctrine of the objective reality (...) of our Lord's Body and Blood in the eucharist (.....) kept its place in the Lutheran doctrinal confessions, but it received and could receive no adequate expression in the Lutheran liturgies.' ²⁵⁶

Ook meldt Dix een zekere parallel tussen Luthers opvattingen en die van Adolf Hitler – een mening van collega-historici die Dix overigens grondig verwerpt en bestrijdt. Tegelijkertijd moet de liturgische archeoloog²⁵⁷ zich verwonderd afvragen waarom juist deze opvallende excurs over Hitler, Germanen, Nordic Herrenvolk en allerlei treffende overeenkomsten tussen Luther en Hitler²⁵⁸ genoemd moeten worden. Het uitbreken van de Reformatie met alle heftigheid en explosies was in feite opnieuw

²⁵³ McLeod, *Christianity*, 477, an important stimulus in Anglican thinking was Dom Gregory Dix's large work *The Shape of Liturgy*. Zijn visie op de Eucharist zal de Anglicaanse wereld voortaan beïnvloeden, 'One of the first fruits of this new liturgical awareness was...'

²⁵⁴ Dix, *Shape*, 625 – 639, deze 15 pagina's gaan hoofdzakelijk over de Avondmaalsstrijd

²⁵⁵ Dix, *Shape*, 632 - 633

²⁵⁶ Dix, *Shape*, 635

²⁵⁷ Tot mijn verrassing blij ik niet de enige te zijn, die een zekere parallel vindt tussen liturgiegeschiedenis en archeologie. Op de kaft van mijn uitgave van Dix's boek staat als openingszin: 'Dom Gregory Dix's classic account of the development of the Eucharistic rite is far more than an archeological study.' Ik hoop dat mijn onderzoek ook 'far more...' is.

²⁵⁸ Dix, *Shape*, 636: een merkwaardige passage van Dix, waarin hij zelfs het feit dat zowel Hitler als Luther leden aan 'somniaambulism' , slaapwandelen, en liefde hadden voor 'frantic brand of oratory'. Ook een inhoudelijk onnodige verwijzing naar het martelaarschap in de Reformatie-oorlog van de Cathusische monniken onder de wreedheid als was het de Gestapo, is hier te vinden, 629. Ik herhaal: Je gelooft je ogen niet.... Dix neemt er wél afstand van 'unduly selective to be true'.

een zaak van de furor teutonicus tegen de europeese beschaving. Dix heeft vele pagina's nodig om deze kwade geesten van the continent te beschrijven.

Het voegt aan het betoog over de verschillen tussen Engeland en de 'continental churches' van de zestiende eeuw overigens niets toe.

Zodoende komt de Frans-Zwitserse Calvijn er weliswaar summier, maar tegenover de Duitser Luther juist heel positief vanaf: ' A greater men than either of these, Zwingli and Oeculampadius, was Jean Calvin, a Frenchman, who settled at Geneva. Calvin will not agree with Zwingli that communion is merely a "bare sign". ²⁵⁹ But for all the greater warmth and and reality which Calvins doctrine thus imparts to the notion of the Eucharist over Zwingli's, Calvin does not meet the difficulty that what our Lord has said He was giving us not His Spirit but His Body. The real eucharistic action is for Calvin individual and internal, not corporate.' ²⁶⁰

Voor de Anglicaan Dix is de protestantse liturgie en theologie, ook in zijn dagen van Barth en Brunner, geen aanwinst in de oecumenische theologie. Maar wie hem verdenkt van minachting van de protestanten heeft het mis! Wat dragen zij, met hun 'lage' kerk- en avondmaalstheologieën, eigenlijk bij? 'I ask it only because I believe that the history of protestantism itself indicates that they were the chief and most permanent sufferers by the accumulated mistakes of the mediaeval Latin church.' ²⁶¹ Men kan Dix een duidelijke mening in deze niet ontzeggen.

Ook hier is het opmerkelijk, evenals in de beeldvorming van Van der Leeuw, dat de liturgische erfenis van de Reformatoren in de 16e eeuw versmald wordt tot de Maaltijdliturgie. Want er is sprake in de Eucharist - zo blijven de Anglicanen gehecht aan deze benaming – van een presentia realis van Brood en Wijn. Des te opmerkelijker is een zekere tegenstrijdigheid in de Anglicaanse liturgiegeschiedenis waar Dix eerlijk op duidt: die van blijven in het spoor van de oude kerk en de eeuwenlange katholieke traditie, en de Anglicaana. Het is de spanning tussen de ideeën van Cranmer in Calvinistische zin, en van de katholieke, traditionalistische meerderheid in de dagen van Elisabeth. Daar was 'a tendency to appeal to the primitive church (revealed e.g. in the canon of 1571 ordering preachers to teach nothing ' but that which is agreeable to the doctrine of the Old Testament and the New and that what the catholic fathers and ancient bishops have gathered out of that doctrine)'. Het Calvinisme pleitte immers voor dezelfde wortels? De kwestie van de staatskerk, de apostolische successie en de presentia realis bleken een diepe scheiding aan te brengen.²⁶² De Kerk van Engeland werd niet Calvinistisch.

3.4.3.conclusie

Wie onderzoek doet naar de beeldvorming van Calvijn als liturgist, hoeft bij dit anglicaanse standaardwerk niet ver te zoeken. Onder de Reformatoren neemt John Calvin een gewaardeerde positie in, vooral om zijn presentia realis theologie bij het Avondmaal. Ook wordt hij gewaardeerd omdat hij niet Duits was.

Verder is zijn invloed als continental voor de Engelse Dix te verwaarlozen. Calvijns liturgische arbeid en zijn dienstboek worden niet vermeld. Calvijn is uiterst marginaal voor Dix, en onder zijn invloed voortaan eveneens voor de Anglicaanse liturgie.

²⁵⁹ Dix, *Shape*, 633

²⁶⁰ Dix, *Shape*, 633

²⁶¹ Dix, *Shape*, 639

²⁶² Dix, *Shape*, 676 – 677, ook over Zwingli en Cranmer in 1540 en volgende jaren, zoals Bucers invloed in 1549, 678

3.5. A.F.N. Lekkerkerker, *De liturgische beginselen van Calvijn*, 1956

3.5.1. de auteur en zijn context

Arie Frederik Nelis Lekkerkerker (1913 – 1972) was Nederlands-hervormd predikant en hoogleraar Kerkgeschiedenis en Kerkrecht aan de Rijksuniversiteit in Groningen. Hij promoveerde in 1942 op een dissertatie over ‘Romeinen 7 en 9 bij Augustinus’. Hij had een speciale aandacht voor de Sacramentstheologie, vooral het avondmaal en de avondmaalsmijding. Zelf kwam hij uit de bevindelijke kring van de gereformeerde Bond, hij was een orthodoxe Barthiaan. Hij maakte zich zorgen of het klassieke belijden in de hervormde Kerk wel voldoende werd geacht: De Reformatie in de crisis, was één van zijn werken.

Het hier door mij gekozen werk is de in druk verschenen versie²⁶³ van zijn ‘referaat gehouden op 10 mei 1954 voor het Gereformeerd theologisch gezelschap “Voetius” te Utrecht.

3.5.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit artikel

Over beeldvorming gesproken: Lekkerkerkers openingszin luidt ‘Van de drie reformatoren heeft Calvijn zich het minst uitvoerig bezig gehouden met de liturgie’.²⁶⁴ Dat de hooggeleerde dan toch twintig pagina’s zinvol kan vullen met Calvijn en de liturgie, en daarbij meldt dat hij een passage sterk bekort heeft, namelijk die over het Avondmaal, waaraan hij ook nog twaalf pagina’s wijdt ²⁶⁵, getuigt van vindingrijkheid.....

Het is een merkwaardig beeld dat Lekkerkerker schetst: enerzijds met veel waardering en geloofsherkenning als hervormd-gereformeerd theoloog, anderzijds had Calvijn ‘een geringere originaliteit en een geringere theologische verantwoording in de door hem gegeven orden van de kerkdienst.’ ²⁶⁶ Lekkerkerker bedoelt dit niet negatief, maar verklaart deze geringere originaliteit uit het feit dat Calvijn van de tweede generatie hervormers was: Calvijn bouwt voort, vat samen.

Als object van onderzoek is het voor de kerkhistoricus Lekkerkerker logisch dat hij Calvijns liturgisch werk laat beginnen in Straatsburg bij de ‘Forme des prières et chantz ecclesiastiques’, bestemd voor de Franssprekende gemeente aldaar. Maar...dit is wel sterk afhankelijk van Martin Bucers werk. Deze geringere originaliteit hoeft ons niet te verbazen, want ‘ als man van de tweede generatie heeft hij niet de minste behoefte om te excelleren met een algehele vernieuwing van de liturgie.’ ²⁶⁷

Vanwaar deze minimalistische beeldvorming? Is het de opvatting van Lekkerkerker zelf, die als co-auteur van het hervormde Dienstboek er belang bij had een laagkerkelijke, sobere gereformeerde liturgie als norm te beschrijven, maar tegelijk Calvijn wél gebruiken kon om in 1955 en volgende jaren ‘te helpen bij het nog altijd niet beëindigde gesprek over vrijheid en gebondenheid in de liturgie’.²⁶⁸

Ronduit pijnlijk in de beeldvorming is het verwijt van een ‘geringere theologische verantwoording’. Geen wonder dat men zo denkt als ten aanzien van Calvijns avondmaalstheologie diens jeugdwerk ontbreekt ‘Petit Traité de la sainte Cène’ uit zijn Straatsburgse jaren. Wél krijgt de uitvoerige theologie van het Psalmgezing en de plaats van kerkmuziek en kerklied – waaraan H. Hasper in 1955 een studie wijdde

²⁶³ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 181 - 201

²⁶⁴ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 181

²⁶⁵ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 26 -28 als Kanttekeningen, inclusief de realis presentia

²⁶⁶ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 183

²⁶⁷ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 182

²⁶⁸ Lekkerkerker, *Dienstboek III*, 5, Woord vooraf, getekend met L.

van 774 pagina's (!) – een plaatsje in Lekkerkerkers artikel, dat vooral ingaat op de brandende kwestie des tijds van de 'z.g. gezangenquaestie'²⁶⁹.

Dat Calvijn volop theologie bedrijft als het om de sacramenten gaat en de wettelijke ruimte voor de ceremoniën, is wél te lezen bij Lekkerkerker met een uitvoerig citaat uit de *Institutie*.²⁷⁰ Alsof dat geen theologie is!

Wat is zijn beeld van Calvijn en de liturgie? Hij noemt een aantal beginselen:

1. Allereerst dat er vrijheid moet zijn in de ceremoniën,²⁷¹ maar wél rekening houdend met de gewoonte van de Oude Kerk.²⁷²
2. Er is niet één vorm van de kerkdienst, die geldt voor alle eeuwen.
3. Het is niet goed calvinistisch vast te houden aan de liturgie van Calvijn.
4. Vrijheid in de ceremoniën mag niet worden gelijkgesteld met ongebondenheid en slordigheid. Hier brengt Lekkerkerker naar voren 'dat de Reformatie als haar uitgangspunt altijd kiest in een teruggrijpen naar de Schrift en de vaders'. Het is zijn argument om hier te citeren uit Calvijns liturgie 'selon la coutume de l'Eglise ancienne'.
5. Er mag niets plaatsvinden in een vreemde taal, zich hullend in een waas van onbegrijpelijkheid.
6. De Heer heeft ons drie dingen bevolen voor onze samenkomsten: de prediking van zijn Woord, de openbare gebeden, en de bediening van de sacramenten.

3.5.3. conclusie

Lekkerkerker gaat, meer dan de vorige auteurs, in zijn beeldvorming selectief te werk. Blijkbaar gaat de verdediging van het Dienstboek 1955, toentertijd omstreden in de Hervormde Kerk, hem boven alles. Dat leidt tot interne tegenstrijdigheden.

Waar hij Calvijn als getuige kan gebruiken citeert hij deze correct – zie de zes beginselen – met daarentegen minimale aandacht voor andere principes van Calvijn, zoals een wekelijkse Maaltijdviering²⁷³, en Calvijns argumenten tegen mijding hiervan. Ook de authentiek katholieke dimensie van de gereformeerde liturgie, met haar wortels in de gebruiken van de Oude kerk, wordt weinig genoemd en zeker niet waarderend uitgewerkt. Te gevoelig in die dagen?

Dat Lekkerkerker een nauwgezet kerkhistoricus is, is overigens ook te merken. Daardoor wint Calvijns beeldvorming aanmerkelijk: genoemd wordt²⁷⁴ 'die merkwaardige karaktertrek in alle calvinistische orden voor de kerkdienst, die later bekritiseerd worden als doctrinair (...) Inderdaad bevatten de formulieren een behoorlijke hoeveelheid aan "doctrine". (...)'. Ook noemt hij diens voorliefde voor de lectio continua²⁷⁵, en 'bij Calvijn is geen feit te vinden dat er in de kerkdienst dus allen maar Psalmen mogen worden gezongen'²⁷⁶.

Het beeld van Calvijn, gezien door déze bril, is soms wazig, soms heel helder.

²⁶⁹ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 199 - 200

²⁷⁰ Vgl. Wielenga, *Institutie Calvijn*, 244-245, bijvoorbeeld met ruimte voor het knielen

²⁷¹ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 184

²⁷² Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 196, evenals Calvijn zelf werkt Lekkerkerker dit principe niet uit, behalve op pagina 198 bij het aanprijzen van de didactische formulieren uit het Dienstboek, waarbij dit de Kanttekeningen zijn. Opeens zien we door Lekkerkerkers bril het Gereformeerd protestantisme 'in het gezelschap van Augustinus en Anselmus, bij wie theologie een schone arbeid is, een vreugde, want credo ut intelligam, ik geloof, opdat ik zal mogen verstaan.'

²⁷³ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 201: 'Tenslotte, eigenlijk is dit onjuist om over het Avondmaal in een "tenslotte" te spreken'. Maar hij noemt het niet bij Calvijns liturgische beginselen.

²⁷⁴ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 197-198

²⁷⁵ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 199: 'geen hervormde systeemloosheid, maar hele bijbelboeken'.

²⁷⁶ Lekkerkerker, *Liturgie Calvijn*, 200 - 201

3.6.G.N. Lammens, *Tot Zijn gedachtenis*, 1968

3.6.1. de auteur en zijn context

Gerrit Nicolaas Lammens (1923 – 1985) was gereformeerd predikant en hoogleraar liturgiek van 1969 – 1981 aan de Theologische faculteit van de Vrije Universiteit. Hij was de eerste (buitengewoon) hoogleraar in dit vakgebied aldaar.²⁷⁷ Hij promoveerde cum laude in 1968 op een dissertatie over het Avondmaal ‘Tot Zijn gedachtenis, het commemoratieve aspect van de avondmaalsviering’. Zijn collega hoogleraar Praktisch theologie Jan Firet schreef over Lammens in diens In Memoriam: ‘Typisch, zou je zeggen een product en een (late) exponent van het wat triomfantelijk gereformeerde leven’. Dat is een rake typering van Lammens’ context. Zijn liturgische visie, die hij op zijn leerlingen heeft overgedragen, kenmerkt zich door een ‘Brede Liturgiek’. Dit etiket is van mij. Lammens wilde de Kerk en de Heer der Kerk vertegenwoordigen ‘in de openbaarheid’, en de ‘openbaarheid in de kerk’. Hij ervoer het mens-zijn in de twintigste eeuw aan den lijve, die verschijnselen als secularisatie en transcendentieverlies niet alleen onderkende, maar ook kende. Zo kon hij ook zijn vakgebied, de liturgiek, karakteriseren als de studie betreffende ‘de viering van Gods aanwezigheid in de wereld’. De essentie van de liturgie is zeker naar de opvatting van Lammens, te vatten in de woorden van de dichter T.S. Eliot: ‘Where there is no temple, there shall be no homes’, aldus Firet

3.6.2.beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

Blijkens de Literatuurlijst²⁷⁸ van de Liturgica heeft Lammens in ieder geval kennis genomen van het bronmateriaal dat het Franse dienstboek ‘Calvini Joannis, Opera Selecta ‘ bevat. Dit kennisnemen leidt in de lemmata tot twintig verwijzingen naar Calvijn.²⁷⁹ Lammens gaat in het verband van zijn dissertatie over het Avondmaal, in op de beeldvorming rond de viering hiervan in de liturgie van Calvijn. Zowel bij Zwingli, Farel, Calvijn en Micron is het hart van de gedachtenis, de anamnese tijdens de avondmaalsviering, die aan de dood van Christus. Lammens citeert Calvijns formulier in het Frans ‘ la memoire et recordation bienheureuse de ton cher Filz..., et annoncer le benifice de sa mort.’²⁸⁰ Deze exclusief lijkende aandacht voor Jezus’ dood kon ertoe leiden dat een gereformeerde avondmaalsviering het karakter kreeg van een dodengedachtenis of een begrafenismaal. Lammens vindt deze beeldvorming ‘te ongenueanceerd.(...) Er valt op te wijzen hoe én in Calvijns en in het Pfalzisch formulier Christus’ verhoging en parousie de grote vooronderstelling van de avondmaalsviering vormen.)....) Verder is het zeer de vraag, of in het Genève van Calvijn de sfeer tijdens de avondmaalsviering ‘funereal’ was. Doumergue, Calvijns biograaf, zegt ervan: ‘ Ceux qui y ont assisté nous ont raconté qu’ils ne pouvaient souvent retenir leur larmes d’émotion et de joie’. ‘Misschien wat eenzijdig, maar zeker niet somber’, voegt Lammens eraan toe.²⁸¹

Royale aandacht wordt ook besteed aan de reikwijdte, geografisch en temporeel, van Calvijns werk in Straatsburg en Genève met betrekking tot het avondmaalsformulier²⁸². ‘In 1545 wordt het (formulier van Farel) vervangen in Genève door het formulier van Calvijn. (...)

²⁷⁷ Bij professor Lammens deed ik in 1977 mijn doctoraal examen Liturgiek, met een scriptie over “Cultus publicus..?, het missionaire aspect van de eredienst”. Zijn collega proximus Jan Firet schreef het In Memoriam in het Jaarboek GKN 1986, 109 - 110

²⁷⁸ Lammens, *Gedachtenis*, 385; ik gebruik dit genoemde werk van Petrus Barth ook, afgekort JCOS.

²⁷⁹ Lammens, *Gedachtenis*, 392

²⁸⁰ Lammens, *Gedachtenis*, 87

²⁸¹ Lammens, *Gedachtenis*, 88-89

²⁸² Lammens, *Gedachtenis*, 232

Aan het eind van deze ontwikkelingen staat dan Olevianus' formulier voor de Palz, dat invloeden verraadt van Calvijns formulier.' Calvijn is blijkens deze gegevens van Europees belang als liturgische 'uitvinder' van didactische formulieren.

In de beeldvorming over de gereformeerde avondmaalsvisie is Lammens helder²⁸³: Calvijn leert met 'karakteristieke typering: virtus e substantia', dat is de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in brood en wijn, door de kracht van de heilige Geest.' Dit principiële Calvijns element ontbreekt echter in de Heidelbergse Catechismus, evenals in het Pfalzisch avondmaalsformulier.²⁸⁴ In zekere zin doet dat tekort aan Calvijns avondmaalsleer, zo citeert Lammens hier vooral Hartveld:²⁸⁵ 'de meest indrukwekkende uitspraken inzake de *communio cum Christo*²⁸⁶ lezen we bij hem (Calvijn) juist in de omgeving van zijn avondmaalsleer.'

Wat in dit onderzoek weinig voorgekomen is, is de bekendheid van een auteur met het feit, dat de jonge pasteur in zijn eerste eigen gemeente Strasbourg pastoraal en catechetisch bekwaam is. Naast zijn meer academisch gerichte *Institution* publiceert hij in 1540 zijn *Petit Traité de la Sainte Cène*. Lammens citeert²⁸⁷ hieruit in het Frans één van Calvijns mooiste vondsten over de aanwezigheid van Christus in het teken van het brood: 'Puisque non seulement il nous represente, mais aussi le nous presente.' Uit dit woordspel blijkt een kundige catecheet.

Omdat Lammens' dissertatie in feite een monografie is over de liturgische aspecten van het avondmaal, is het logisch dat de aandacht voor de andere aspecten van Calvijn als liturgist in dit werk niet ter sprake komen. Daarom nog kort het volgende: In zijn inaugurele rede²⁸⁸ maakt Lammens slechts eenmaal melding van Calvijn als het gaat om orde in de wijze van de lezingen in de eredienst: 'Dat Zwingli en Calvijn hoge voorkeur gaven aan lectio en praedicatio continua mag als bekend worden verondersteld.' Uit eigen ervaring weet ik dat dit in ieder geval onder gereformeerde predikanten, een te positief beeld is. Lammens gebruikt Calvijn in het vervolg van zijn rede wel als argument voor een liturgische jaarorde met semi-continua. Calvijn is blijkbaar ook geïnteresseerd in homiletische kwesties, zoals de inventio.²⁸⁹ Liturgie omvat immers ook de prediking, aldus Calvijn volgens Lammens.

3.6.3.conclusie

Het beeld dat Lammens beschrijft gaat over Calvijn en zijn avondmaalsvisie, vooral liturgisch, maar zeker ook dogmatisch en catechetisch. Hij blijkt een veelzijdig theoloog te zijn, en een vroom mens, die weet heeft van eigen beperking: 'Ik ervaar het meer, dan dat ik het begrijp,' zegt Calvijn ergens.²⁹⁰ Lammens zou het hem nazeggen. Beiden waren geleerd, vroom en taalvaardig.

²⁸³ Lammens, *Gedachtenis*, 249

²⁸⁴ Selderhuis, *Van Heidelberg via Emden de wereld over*, in: Apperloo en Selderhuis, *Heidelbergse Catechismus*, 25: 'De sterke afwijzing van de transsubstantiatie heeft er zelfs toe geleid dat (...) de avondmaalsvisie van vele gereformeerden meer zwingliaans te noemen is. Dat wil zeggen dat bij het sacrament de nadruk meer ligt op het gedenken dat de méns doet, dan op het bevestigen dat Gód doet. Ik constateer dat mijn beide leermeesters het hartelijk met elkaar eens zijn.

²⁸⁵ Lammens, *Gedachtenis*, 250

²⁸⁶ Zie in mijn onderzoek paragraaf 1,4,2, noot 58 en 59, pagina 14.

²⁸⁷ Lammens, *Gedachtenis*, 253

²⁸⁸ Lammens, *Jaarorde*, 12 en 32

²⁸⁹ De Leede-Stark, *Ontvrouwen*, 82, melden dat Calvijn bij preken volgens de lectio continua stuit op de vraag hoe te preken over 'vervreemdende' teksten, zoals Psalm 139: 21-22 'Zou ik niet haten die U haten.' Calvijn worstelt hiermee, maar legt het wél uit.

²⁹⁰ *Institutie IV*, 17,32 zo Selderhuis, *Calvijn een mens*, 122

**3.7. H.A.J. Wegman, *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en het oosten*, 1976
Riten en Mythen, 1991**

3.7.1. de auteur en zijn context

Herman Anton Joseph Wegman (1930 – 1996) was priester in het aartsbisdom Utrecht, promoveerde in 1959, na een studie in Rome en Parijs. In 1967 werd hij hoogleraar kerk- en dogmageschiedenis aan de KTU te Utrecht, en stond bekend als een groot kenner van de liturgiegeschiedenis. Het bovengenoemde werk, later herzien onder de titel *Riten en Mythen*, had veel invloed. Wegman was ook een oecumenicus, namelijk lid van de Sectie Eredienst van de Raad van Kerken. In 1988 trad hij plotseling af als rector en docent uit onvrede met de gang van zaken in de Rooms-katholieke kerk. De titel van zijn afscheidscollege spreekt voor zich: 'Als Mozes...'. Hij vond dat elk argument om de vrouw uit te sluiten van het kerkelijk ambt in strijd met de traditie was. Hij werd uit zijn priesterlijk ambt ontheven en brak met RK-kerk.

Het boek *Riten en Mythen* is de sterk veranderde uitgave van de eerdere *Geschiedenis*. Deze nieuwe uitgave, samenhangend met Wegmans veranderde levensloop, heeft als ondertitel *De liturgie in de geschiedenis van het Christendom*.²⁹¹

3.7.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

Alleen al om het feit dat de Rooms-katholieke hoogleraar in de liturgiek in zijn standaardwerk over de liturgiegeschiedenis uitvoerig niet alleen Calvijn ruimte geeft, - met lange Latijnse en Franse citaten - maar ook Luther, Bucer, Oeculampadius, Farel en Zwingli, is hij zeer te prijzen. Dat Wegman daarenboven ook nog een redelijk objectieve mate van beeldvorming heeft van deze niet-katholieke liturgisten, is wetenschappelijk een verademing. Zouden alle protestanten zo royaal schrijven over de Rooms-katholieke eredienst in de 16e eeuw? Wegman beschrijft eerst kort Farel²⁹²; 'Farel moet worden genoemd omdat hij waarschijnlijk invloed heeft uitgeoefend op Calvijn.' Daarmee laat hij de opeenvolgende, historische gang van zaken zien in de ontwikkeling van de reformatorische eredienst. Bij de beoordeling van deze ontwikkeling blijft Wegmans oordeel als rooms-katholiek grotendeels buiten beschouwing. Wegman formuleert het als een feit: 'Altaar en Eucharistie worden verworpen als misbruiken.'²⁹³

'Farel moet worden genoemd, omdat hij waarschijnlijk invloed heeft uitgeoefend op Calvijn. Hij kent een zelfstandige Schriftdienst op de kansel. Aan de viering van het Avondmaal gaat de kanseldienst altijd vooraf.(...) Daarna gaat de predikant naar de tafel, zegt het instellingsverhaal en deelt de gaven uit. Het is duidelijk: de preek is het centrum, daaraan kan het avondmaal worden gekoppeld: een zelfstandige orde van dienst is er niet meer. Gedateerd 1533.'

Wegman noemt als uitgave in 1542 van Calvijn 'La Forme des prières, enz.'²⁹⁴, en zeer uitzonderlijk wordt hier ook genoemd het *Petit Traité de la sainte Cène*, uit 1541.²⁹⁵ In de beschrijving van Farel en Calvijn valt op dat Wegman veel aandacht besteedt – verhoudingsgewijs in hun summiere beschrijvingen - aan het al dan niet aanwezig zijn van een avondmaalsorde. Bij Calvijn horen we een milde goedkeuring

²⁹¹ Wegman, *Riten*, 7, Voorwoord

²⁹² Wegman, *Geschiedenis*, 243

²⁹³ Wegman, *Geschiedenis*, 246, maar toch, Nota Bene! 'avondmaal ' met kleine letter, en 'Eucharistie' met hoofdletter.

²⁹⁴ Met de uitvoerige lange titel in het Frans.

²⁹⁵ Wegman, *Geschiedenis*, 245

(?) als Wegman noteert:²⁹⁶ 'Het was Calvijn's wens het avondmaal wekelijks te vieren, maar hij is er niet in geslaagd dit door te voeren.(...) De orde voor de Mis (met hoofdletter) is verdwenen.'

Wegman geeft ook ruimte voor andere liturgische aspecten bij Calvijn: de ruimte: geen altaar maar een tafel, en de participatie van de gelovigen: men luistert naar de predikant, het is een auditieve participatie.

3.7.3.conclusie

Wat mij opvalt in deze beeldvorming is de aandacht voor het avondmaal (met kleine letter), en het nauwelijks noemen van Calvijns grote inbreng in de gemeentezang en de berijmde psalmen. Een te vreemde wereld voor een katholiek liturgist?

Een objectieve informatie volgt ten slotte in drie uitvoerige citaten van Calvijn zelf uit Corpus Reformatorum, zowel in het Latijn als in het Frans, waarvan Wegman alleen noteert dat deze 'belangrijk' zijn. Het citaat betreft het beroemde avondmaalsgebed uit Genève van 1545 : 'Père celeste plain de toute bonté et misericorde, nou te prions...'²⁹⁷. Evenzo in het Frans een gedeelte van het avondmaalsformulier: 'Premierement, donques...'

Een nieuwe stap is dit in de wijze van liturgiegeschiedenis: niet louter beschrijving of dogmatische teksten, maar uitvoerige citaten uit of over de liturgie zélf. Dit troffen we tot nu toe alleen bij Van der Leeuw²⁹⁸ aan.

Voor de beeldvorming is het van groot belang dat de auteur citeert uit het werk van Calvijn zelf. Dit gebeurt wél uit de Institutie, de Catechismus en de brieven van Calvijn, en tot nu toe zelden of nooit uit zijn Dienstboek.

We zullen in het verder onderzoek merken of rond 1976 er een andere historiografie is waar te nemen: kwestie van mondialisering en oecumene²⁹⁹? Deze tendens is juist bij Wegman in zijn tweede, volledig herziene, boek op te merken: Calvijn wordt nauwelijks meer vermeld, de grote lijn van de liturgische theologie der Reformatoren wél. Calvijn als liturgist speelt in 1995 een marginale rol, zijn liturgische activiteit wordt nauwelijks genoemd. 'Ritual studies' kan het wel zonder Calvijn.....

²⁹⁶ Wegman, *Geschiedenis*, 246

²⁹⁷ Wegman, *Geschiedenis*, 246. Citaat uit *JCOS*, 48-49

²⁹⁸ Van der Leeuw, *Liturgiek*, 232-234. Het feit dat zowel Van der Leeuw als Wegman de Franse taal goed beheersten, zal debet zijn aan deze Franstalige citaten.

²⁹⁹ Wegman, *Riten*, 7

3.8.G.J. Hoenderdaal, *Risikant spel, liturgie in een geseulariseerde wereld, 1977*

3.8.1. de auteur en zijn context

Gerrit Jan Hoenderdaal (1930 – 1998) was remonstrants predikant en vanaf 1958 kerkelijk hoogleraar te Leiden. In 1971 was hij als buitengewoon hoogleraar ook belast met een leeropdracht in de liturgiek. Hij promoveerde in 1948 op de dissertatie over de Esthetiek bij Schleiermacher; hij was van mening dat het esthetische geen directe toegang gaf tot het geloof. Maar voor wie gelooft en tevens gevoel heeft voor muziek, kan het soms zijn alsof iets van het goddelijke daarin doorklinkt, een ervaring die men kan opdoen bij een Bachcantate.

Hoenderdaal was een overtuigde oecumenicus: afgevaardigde naar de WARC, naar de Wereldraad van kerken in New Delhi en Uppsala. Hij was begaan met de armoede in de derde wereld. Daarnaast had hij een bijzondere interesse in het kerklied. Mede door zijn toedoen ontstond in 1973 het Liedboek voor de Kerken.

Als Remonstrants theoloog in de traditie van Arminius was hij één van de opstellers samen met de Hervormde kerk van het rapport 'Enige aspecten van de leer der uitverkiezing'. Het 17e eeuwse conflict werd niet meer kerkscheidend verklaard.

3.8.2.beeld van Calvijn als liturgist in dit boek

Hoenderdaals boek is een 'boekje met liturgisch lief en leed, berustend op veertig jaar ervaring'.³⁰⁰ Hij schrijft ter inleiding dat hij van een aantal terreinen in dit vakgebied geen verstand heeft; hij hoopt op een groter, meer interdisciplinair werk.

Deze opzet is enerzijds de kracht van het persoonlijke, anderzijds het gemis aan systematiek, zowel thematisch als chronologisch. Calvijn komt in vier lemma's voor en steeds in verband met een ander thema dat Hoenderdaal behandelt.

Ruim aandacht geeft hij aan de plaats die Calvijn inruimt voor het Credo: in gezongen vorm ter inleiding op het avondmaal³⁰¹. Omdat dit werk gaat over liturgie in een geseulariseerde wereld, stelt hij de vraag of dat Credo vandaag nog wel kan functioneren: dít Credo? Déze woorden? Het is af te raden het gebruik van zinloos geworden termen te gebruiken in de liturgie. Voor innerlijk beleven van het geloof hebben traditionele termen (zoals van Calvijn) geen resultaat.³⁰²

In het hoofdstuk over cultuur en vervreemding komt ook de muziek ter sprake. Calvijn wordt eenmaal en passant in één adem met Luther vermeld: ³⁰³'Zij leefden in een tijd, waarin nog werkelijke volksliederen bestonden, terwijl die tijd nu niet meer bestaat.'

3.8.3.conclusie

De enkele maal dat Calvijn vermeld wordt, is qua historische feiten correct. Aan niets is te merken dat de Arminiaan vooringenomen denkbeelden heeft over de orthodoxe Calvijn. De conclusie is veel eenvoudiger: Calvijn leefde met een andere cultuur, andere woorden en geloofsinhoud. Hij is ons vandaag blijkbaar van weinig nut. Vandaag de dag moeten we opnieuw op zoek naar het verband tussen cultus en cultuur.³⁰⁴

³⁰⁰ Hoenderdaal, *Risikant spel*, 7, woord vooraf.

Ik heb Hoenderdaal als Remonstrant bewust in de lijst van liturgisten opgenomen, vanwege het gedenkjaar 2018-2019, synode van Dordt. Wat vindt deze Arminiaan van Calvijns liturgie?

³⁰¹ Hoenderdaal, *Risikant spel*, 46-47

³⁰² Hoenderdaal, *Risikant spel*, 48

³⁰³ Hoenderdaal, *Risikant spel*, 104

³⁰⁴ Hoenderdaal, *Risikant spel*, 105

3.9 K. Deddens, *Herstel kwam uit Straatsburg*, 1986

3.9.1. de auteur en zijn context

Karel Deddens (1924 – 2005) was vrijgemaakt-gereformeerd predikant en van 1984-1990 hoogleraar ambtelijke vakken en kerkgeschiedenis te Hamilton, Canada. Hij promoveerde in 1975 op een dissertatie over het kerkelijk jaar bij Cyrillus van Jeruzalem 'Annus liturgicus?', een studie over het brongebied van de liturgie. Deddens signaleert in de vierde eeuw een verandering in de eredienst: van de leer naar het mysterie, een jaarlijkse ontvouwing van het Christusgeheimenis. Daarentegen de gereformeerde opvatting, dat de schriftuurlijke, gereformeerde eredienst rijk is: het hele jaar door wordt 'al de Raad Gods' voluit verkondigd.

In 1986 verschijnt het derde deel van Deddens' liturgische triologie, die begon met 'Het begon in Jeruzalem', daarna 'Het liep uit op Trente' in 1981, en tenslotte 'Herstel kwam uit Straatsburg', aldus zijn In memoriam in het Gereformeerd jaarboek 2005. Hij was een groot liefhebber en kenner van de kerkmuziek, en tijdens zijn studie in Kampen organist in de Nieuwe Kerk aldaar. In het Nederlands Dagblad publiceerde hij jarenlang over (kerk) muzikale onderwerpen.

3.9.2. beeld van Calvijn als liturgist in dit boek.

Deddens geeft een heldere beschrijving van Calvijn in Straatsburg. Voor dit onderzoek is dat een dankbare constatering: Calvijns beeldvorming in liturgicis is dientengevolge ook helder.³⁰⁵ 'De bakermat van de gereformeerde liturgie was Straatsburg, waar Calvijn verstond hoe de eredienst naar de Schrift moest worden ingericht. Calvijn greep terug op de oude kerk, en zijn liturgische inzichten zijn in de tijd van de reformatie en daarna wijd verbreid.' Als liturgist-kerkhistoricus is het in dit onderzoek vrij uniek dat Deddens ingaat op Calvijns beroep op de oude kerk: 'Dit geschiedde zeer bewust. Zijn alle "kerkvaders" tot "de oude kerk" te rekenen? Op die vragen vinden we geen duidelijk antwoord in Calvijns geschriften.'³⁰⁶

Grote aandacht besteedt Deddens in deze monografie aan de publicatie en de inhoud van Calvijns dienstboek 'La Manière', waarvan hij in vertaling de slotinhoud van de Avondmaalsorde weergeeft.³⁰⁷ De conclusie is ook helder: 'Wij zijn dan ook van oordeel dat uit "La Manière de faire prières" uit Straatsburg het echte hart klopte van Calvijns liturgische visies. Herstel kwam inderdaad uit Straatsburg'.

De organist Deddens besteedt ook aandacht aan Calvijns visie op het kerkgezag: 'Terwijl in het gebed één de mond is van de gemeente, bidt in het zingen ieder hardop mee', zo parafraseert Deddens Calvijns visie op de gemeentezang.³⁰⁸ De meest geciteerde kerkmuzikale woorden van Calvijn – het kerkgezag moet zijn met poid en majesté – vertaalt Deddens als 'dragend en majestueus'.

3.9.3. conclusie

Deddens beeldvorming heeft het kenmerk van de helderheid. Maar het is niet het kenmerk van het ware: Calvijns liturgie is immers juist níet de bakermat van de gereformeerde eredienst. Deze is te vinden in de Pfalz en de vluchtelingengemeenten van A Lasco en Micron.' De continuïteit van de gereformeerde eredienst gaat bij Deddens van Augustinus en Calvijn, via Kuyper en Schilder voort tot op de huidige dag.³⁰⁹ Vrijgemaakte beeldvorming uit 1986...tja.

³⁰⁵ Deddens, *Herstel*, 7; vgl over deze bakermat Wegman, *Geschiedenis*, 247

³⁰⁶ Deddens, *Herstel*, 24; Deddens vermoedt dat Calvijn ook Chalcedon hiertoe rekent, dus globaal genomen tot het midden van de vijfde eeuw.

³⁰⁷ Deddens, *Herstel*, 96 – 100.

³⁰⁸ Deddens, *Herstel*, 97

³⁰⁹ Deddens, *Herstel*, 215; wij zelf zijn dankbaar wat wij mochten vasthouden, aldus Deddens.

3.10.H.C. Schmidt-Lauber en K.H. Bieritz, *Handbuch der Liturgik*, 1995

3.10.1. de auteurs en hun context

Dit uitvoerige handboek van 1023 pagina's, in de Duitse Lutherse traditie toonaangevend, behandelt de gehele liturgiek, zowel systematisch als rubricistisch.

De beide redacteurs zijn Evangelisch – zo is de informatie in het boek, is dat Luthers?. Hans Christoph Schmidt-Lauber en Karl-Heinz Bieritz zijn beiden hoogleraar Praktische theologie aan de universiteiten van Wenen en Rostock. Hun voornaamste onderzoeksterrein ligt op het gebied van de Liturgiek. Het handboek is bedoeld als leerboek voor studenten Theologie, en voor praktiserende predikanten en vicarissen.

Het geheel is duidelijk ook bedoeld om informatie te geven uit de rooms-katholieke Kerk en de Oecumene, zo meldt de achterflap van de omslag.

3.10.2. beeld van Calvijn-als-liturgist in dit boek

Opvallend is dat een apart historisch overzicht ontbreekt; in geval van zoeken naar Calvijn (maar ook geldt dit voor Luther en Zwingli), zijn diens sporen op tientallen bladzijden met 29 lemma's³¹⁰ te vinden. Positief is dat Calvijn en zijn liturgische arbeid dus serieus wordt genomen, en uitvoerig geciteerd. Het resultaat van het imago van Calvijn is onhelder. De bijdrage van Bürki in het hoofdstuk over de Reformierte Gottesdienst is volkomen correct, inhoudelijk betrokken geschreven en Calvijns Dienstboek wordt aldus beschreven: ' Wir können uns hier nicht mit dem epochenmachenden kleinen Gottesdienstbuch von Johannes Calvin, La forme des prières et chants ecclésiastiques (1542), beschäftigen. Doch soll diese geniale Werklein als Ausgangspunkt im Gedächtnis bleiben.'³¹¹ Calvijn is zelfs 'geniaal', waaruit dat blijkt wordt helaas niet vermeld.

Maar naast dit ene, door een Zwitserse reformierte auteur geschreven hoofdstuk, valt Calvijn weinig lof en veel blaam, en ook de gereformeerde liturgie, ten deel. Wat te denken van het volgende citaat: "Freilich ist der reformierte Gottesdienst vielfach einer gewissen Illusion verfallen".³¹² Het kost deze Lutheranen moeite om positief te oordelen over de gereformeerde liturgie. De lof en oprechte waardering in dit handboek vormen dus óók deel van mijn verbazing! Omdat het een alles-omvattend handboek is, moet ik de onderstaande selectie maken van de items waarbij Calvijn wordt vermeld:

*Als grondlegger van de gereformeerde eredienst komt Calvijn zelf er in dit boek tamelijk goed vanaf: hij bedoelde het allemaal zo goed, maar de generaties na hem hebben het in het tegendeel veranderd, "in sein Gegenteil verkehrt".³¹³ Maar de oorzaak daarvan ligt toch wel bij Calvijn zelf met diens nadruk op de preken: het is elitair, louter intellectualisme, en in de predikant wordt de priester overschaduwd door de leraar.

**Het avondmaal neemt een geringe plek in³¹⁴, 'trotz der Mahnungen eines Calvin'³¹⁵.

³¹⁰ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 988

³¹¹ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 167

³¹² Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 163

³¹³ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 163

³¹⁴ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 229: dit is het eerste dat gezegd wordt over het Avondmaal en 'der Calvinismus'. Dit ontwikkelt eigen Forma, die 'den lutherischen ähneln bei einigen Umstellungen'. Ik weet niet of dat laatste nu een compliment is, of een licht verwijt.

³¹⁵ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 163 ; eines Calvin – volgens een zekere Calvijn: beeldvorming in optima forma!

De auteur nam de gelegenheid te baat om in het uitvoerige hoofdstuk over de Eucharistie, of evangelische Messe, na twintig bladzijden lutherse liturgie-historische feiten te hebben beschreven, ook nog vijf (5! Sic) regels in te ruimen voor de calvinistische avondmaalspraktijk. Deze wordt zonder commentaar rubricistisch genoteerd, waarbij het detail van de slotpsalm 138 een verrassing is.³¹⁶

***Het is dan ook een verademing te lezen dat de dooporde van Calvin, in het Duits vertaald, in zijn geheel wordt weergegeven; weliswaar op een halve pagina, waar de Ordo baptismi parvulorum uit het Rituale Romanum bijna twee hele pagina's beslaat³¹⁷. Ondanks deze geringe aandacht is er wél waardering is voor Calvijns dooporde: meer dan de Reformatie van Zwingli 'führt diese in gediegener und überzeugender Weise hinaus.'³¹⁸Ook het zogenaamde Zondvloedgebed – vermoedelijk van Maarten Luther – oogst grote waardering vanwege de bijbelse themata, echter 'in Jean Calvins Komposition hingegen bleibt die Anamnese recht knapp.'

****Luther en Calvijn zijn het beiden over één ding eens: de reactivering van de gemeente door het kerklied. Echter, waar bij beiden de muziek een gave van Gods schepping is, wordt de muzikale vreugde ingeperkt door het grote gevaar dat 'sie lediglich der voluptas, der Sinnenlust dienen soll und dem bloszen Vergnügen' .³¹⁹ Opnieuw is de beeldvorming van Calvijn en in dit geval zijn kerkmuzikale inzichten, vanuit hun Luthers perspectief minimaliserend: 'Ein Reduktionsmodell konnte in den aus der Tradition Calvins kommenden reformierten Kirchen vertreten werden.(...) Musik in der Liturgie wurde auf den Gemeindesang reduziert, besonders auf den Nachdichtungen der biblischen Psalmen.'³²⁰ Vanuit Luthers perspectief is dit wel te begrijpen – zij hebben Händel, Bach en Ein Deutsches Requiem voortgebracht met Psalm 84 erin. Maar dat Calvijns liturgische visie 'kein schöpferische Beziehung hat zwischen Gottesdienst und öffentlicher Kultur' is zeer omstreden.

3.10.3.conclusie

De auteurs proberen op wetenschappelijke wijze liturgiek te bedrijven. Een apart hoofdstuk wordt heel degelijk gewijd aan 'Gottesdienst im reformierten Kontext'.³²¹ Helaas missen we ook hier de liturgische teksten zelf, in tegenstelling tot vele bijbelteksten en citaten van geleerden. Wél bedoelen zij Calvijn en de gereformeerde eredienst recht te doen: veel van wat Calvijn wilde en bedoelde is na hem veranderd of verdwenen. Tegelijk komt telkens een neerbuigend luthers toontje om de hoek kijken: had 'een zekere Calvijn' zich nu maar aan Luthers ideeën over liturgie gehouden.....Dan was het allemaal niet 'reduziert' geworden.

³¹⁶ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 229

³¹⁷ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 309 - 311

³¹⁸ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 312v

³¹⁹ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 516

³²⁰ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 831

³²¹ Schmidt-Lauber, *Handbuch*, 162 – 174, auteur is Bruno Bürki uit Neuchatel, Schweiz.

3.11. Christian Grosse, *Les Rituels de la Cène*, 2008

3.11.1. de auteur en zijn context

M. Christian Grosse, afkomstig uit Genève, is een francofone Zwitserse gereformeerde theoloog. Hij is gespecialiseerd – met steun van Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek in Zwitserland – naar antropologische verbanden tussen praktijk en rituelen in de godsdienst enerzijds, en het openbare, postmoderne leven anderzijds. Hij promoveerde in april 2002 op bovengenoemd proefschrift.

Grosse is zich bewust van het feit dat historiografie altijd beeldvorming is, en dus onmisbaar voor feitelijk historisch onderzoek. Sinds het verschijnen van het standaardwerk van Bornert in 1981 ³²² vindt er een ‘renversement de la perspective’³²³ plaats in de beeldvorming van Calvijn en zijn avondmaalsleer. Waar historici tot die tijd onderzoek deden uit de bron van theologische verhandelingen, wendde men zich hierna tot de breedte van de liturgie zelf: plaats en ruimte, tijd en handelingen, houdingen en gebaren en de kerkordelijke regels.³²⁴ Deze ingrijpende verandering in de historiografie van Calvijn, is mede te danken aan de resultaten van sociologie en culturele antropologie: rituelen en symbolen vindt men onder alle religies. Wat is nu het specifieke van Calvijns ‘Rituel de la Cène’? Deze context maakt dit werk tot een onmisbaar onderdeel van mijn wijze van onderzoek; beschrijven de 24 andere auteurs de liturgie zelf, of schrijven ze óver de liturgie? Grosse is dan ook de enige die uit Calvijns dienstboek ‘La Forme’³²⁵ tekst overneemt.

3.11.2. beeldvorming van Calvijn als liturgist in dit boek

De jonge zwerver Jean Calvin is 25 jaar oud als hij in Poitiers zijn eerste eucharistische ervaring beleeft. Grosse besteedt hieraan relatief veel aandacht.³²⁶

De beeldvorming is dat Jean Calvin eigenlijk zijn gehele leven in zijn geloof gevoed is door de Culte, dat is Schrift en Tafel. En daar omheen de familia Christi, met een sobere levensheiliging op zondag en wekdagen. Dat totaal-plaatje wordt in deze gepopulariseerde dissertatie van 629 pagina’s minutieus uitgewerkt. De laatste regel van deze studie³²⁷, vrij uniek als liturgiegeschiedenis, zal wel niet toevallig een conclusie zijn, die het door mij waargenomen beeld van Grosse van Calvijn als brede liturgist bevestigt: ‘La communio devient alors davantage une cérémonie symbolique qu’un rituel qui met véritablement en présence une société et son dieu.’

Grosse is een onderzoeker naar de brede liturgie, dat wil zeggen dat hij meer dan de tot dan toe gebruikelijke rubricisten, het geheel van handelingen, woorden en reikwijdte van de liturgie, in dit geval, de heilige Maaltijd, onderzoekt. Nergens heb ik bij anderen zoveel aandacht aangetroffen voor het zelfonderzoek, l’examen de conscience préalable à la Cène³²⁸.

Dit zelfonderzoek in liturgicis leidt tot diepgaande vragen van ethische aard: ‘Wat is ons geweten?’³²⁹, van kerkrechtelijke aard: ‘Wie moet waarom en hoe zwaar onder de tucht worden geplaatst?’, en tot een Calvijns visie op het huisbezoek door les

³²² Bornert, *Réforme*, zie literatuurlijst.

³²³ Grosse, *Rituels*, 24-25, over het verloop van de historiografie.

³²⁴ Zie mijn paragraaf 2.7.2. In de bijdrage van Witvliet-Bierma wordt verwezen op pagina 465 naar dit werk van Christian Grosse. Op pagina 454 wordt hij met ere genoemd. Hierdoor ben ik in aanraking gekomen met dit werk, merci!

³²⁵ Grosse, *Rituels*, 633- 652, Annexe I

³²⁶ Grosse, *Rituels*, 119

³²⁷ Grosse, *Rituels*, 629

³²⁸ Grosse, *Rituels*, 510

³²⁹ Verbaan, *Geweten*, 163 – 204, voornamelijk over Calvijns Institutie en het geweten.

anciens. Ethiek, kerkrecht en pastoraat, als uitvloeisel van en in samenhang met, de liturgie van 's Heren Tafel – dat is brede liturgie. Zó is Grosse's beeld van Calvijn.

Calvijn 'admettant le compromis'³³⁰ gebruikt geen woorden bij de uitreiking van brood en wijn in La Forme 'sans rien dire'. In La Manière zijn er wel uitreikingswoorden,³³¹ heeft Calvijn dat in Genève als compromis met Lutheranen en Berners laten vervallen? De gereformeerde traditie heeft deze stilte wél opgevuld.³³²

Grosse besteedt, als één van de weinigen in dit onderzoek, royaal aandacht voor de verandering die Calvijn met zijn principes teweeg bracht in de liturgische ruimte.³³³

Uit de gang van Calvijns strijdperk, om Doumergue te citeren, blijkt voortdurend zijn strijd met de notabelen, de gezeten burgerij van Genève. Een niet oninteressant detail van deze moeilijke omgang met elkaar is wellicht ook te verklaren uit het feit dat Calvijn in de eredienst geen enkel onderscheid wilde, behalve tussen mannen en vrouwen. Weliswaar zaten de kerkelijke officials, ambtsdragers op een apart gedeelte van de temple, maar ze zaten niet hóger dan de kansel, ze zaten er omheen. 'Les bancs y forment un cercle autour de la chaire'.³³⁴ Dat is natuurlijk in die maatschappij een revolutionaire daad, die opviel. 'Ohne Unterscheidung des Standes', noteerde een roomse criticaster van Calvijns culte verbaasd.³³⁵ Dit architectonisch liturgicum is tot op de huidige dag ook te zien in de Gereformeerde kerkinrichting in de Nederlanden. De Calvijnsse architectonische revolutie, die Grosse beschrijft, is vanaf eind 16^e, begin 17^e eeuw ook in Nederland merkbaar. Daarvan getuigen talrijke afbeeldingen van een kerkinterieur: 'De protestantse geloofsopvatting kon overigens – met of zonder polemische bedoelingen - ook met zuiver visuele middelen verbeeld worden: de schilderijen van kerkinterieurs waarin preekstoel en prediker het brandpunt van de compositie vormen, zijn legio.'³³⁶

Men bezoeke de Janskerk in Gouda, de Bavo in Haarlem³³⁷, de Grote kerk in Alkmaar³³⁸, en de Andreaskerk in Westeremden³³⁹. De herenbanken³⁴⁰ zijn overal lager dan de kansel. Het zou mij niet verbazen als de notabelen, evenals in Genève, hieraan weinig eer beleefden: ónder het Woord! De dominee stond – voor even – hoger dan de burgemeesters: revolutie van Calvijn.

In de Nederlanden van de zestiende eeuw tot op de huidige dag is deze architectonische uitwerking van een liturgisch principe te zien, ook waar het de bank betreft voor het Huis van Oranje³⁴¹: de konings- of koninginnenbank is slechts iets hoger dan de overige banken, beduidend lager dan de kansel.

3.11.3. conclusie

³³⁰ Grosse, *Rituels*, 221 en 231: Ce geste ne fait l'objet d'aucun commentaire liturgique ou theologique

³³¹ Barth, *JCOS*, 49: 'Prenez, mangez, le corps de Jesu' etc.

³³² Met het zogenaamd 'Londens aanhangsel' van Micron in Londen, zie *Dienstboek PKN*, 181 (...)

³³³ Grosse, *Rituels*, 256- 269 'La conversion de l'espace liturgique'.

³³⁴ Grosse, *Rituels*, 265.

³³⁵ Zo al geciteerd in mijn paragraaf 2.9.2.

³³⁶ Rob Ruurs, *Functies van architectuurschildering, in het bijzonder het kerkinterieur*, in:

Perspectieven, Saenredam, 46-47, vooral afbeelding 3, 1628, let op de plek van de kansel

³³⁷ Naar een schilderij van Job Berckheyde, *Interieur van de Grote of St. Bavokerk te Haarlem, 1668*, Frans Halsmuseum, Haarlem

³³⁸ Naar een schilderij van Pieter Jansz Saenredam, *Interieur van de Grote of Sint Laurenskerk te Alkmaar, ca. 1665*, Stedelijk Museum Alkmaar

³³⁹ Naar een schilderij van Henk Helmantel, *De Andreaskerk in Westeremden (voor de restauratie)*.

³⁴⁰ Van Swigchem, *Een huis*, 227

³⁴¹ Rem, *Eregestoelten*, in: Apperloo en Selderhuis, *Heidelbergse Catechismus*, 193-201, zie met name de foto's van de Grote kerk in Breda en Apeldoorn

Grosse is mijn favoriet: zoals hij het beeld van Calvijn als liturgist neerzet, zo doet hij mijn inziens geheel recht aan de brede uitstraling van de Calvijnsche eredienst.

In het spoor van Briens omschrijving van Calvijns liturgische arbeid in Straatsburg, “dan bedoelen we daarmee de liturgie (...), dus zijn Liedboek en Dienstboek” , geven we nu enige aandacht aan twee hymnologen, Weeda in het Frans en Eikelboom in het Nederlands. Dat zijn niet de minste talen waarin Calvijns Liedboek, dat voornamelijk een Psalmboek was, als levende erfenis tot op heden bewaard gebleven is.

3.12. Robert Weeda, *Calvin et la musique d'Église à Strasbourg*, 2009

3.12.1. de auteur en zijn context.

Robert Weeda is een Belgische, Franstalige kerkmusicus, gespecialiseerd in Calvijn en zijn Psalmen. Hij is auteur van ‘L’Eglise des Français de Strasbourg’ in 2004, van ‘Le psautier de Calvin’ in 2002 en van ‘Itinéraires du psautier huguenot à la Renaissance’ in 2009. In een noot bij dit hoofdstuk van Weeda³⁴² staat ‘Chef de chœur, musicologue’. Nadere gegevens over de auteur en zijn context ontbreken.

3.12.2. beeldvorming van Calvijn als liturgist in dit boek

In het boek Van Arnold, waarvan Weeda's bijdrage een hoofdstuk is, wordt aandacht besteedt in het derde (3^e) inhoudelijke hoofdstuk aan Calvijn en zijn kerk-muzikale principes en praktijk. Een mooi verjaardagscadeau voor de 500-jarige Calvijn in Straatsburg.³⁴³

Het is mij opgevallen in het Calvijnonderzoek dat dit aspect, liturgie en muziek, vaak summier en dan nog eenzijdig behandeld wordt. In de twee verzamelwerken, uitgegeven ter gelegenheid in 2009 van Calvijns 500e geboortedag³⁴⁴, staat niet één muzieknot, zulks in tegenstelling tot talloze citaten uit de dogmatiek, de Institutie, uit regels voor kerkrecht en citaten uit zijn Catechismus. Uit wat níet vermeld wordt, of zeer terzijde, wordt ook heden een bepaalde beeldvorming van Calvijns spiritualiteit en arbeid opgeroepen.³⁴⁵ De vermelding van twee kerkmusici-hymnologen kan dan ook gezien worden als correctie, c.q. aanvulling, op wat uit oogpunt van liturgiegeschiedenis onmisbaar is in leven en werk van Calvijn!

In deze verzamelbundel van de Universiteit van Straatsburg, eveneens bij de herdenking van Calvijns 500e geboortedag, besteedt men wél uitvoerig aandacht aan zijn werk op het gebied van de kerkmuziek.³⁴⁶ Dit hoofdstuk heeft dus uiteraard (!) wel muzieknoten opgenomen. De data die Weeda noemt zeggen voldoende: in 1538 geeft de senaat van Straatsburg ‘aux paves fideles de langue Françoise, les fugitifs, un temple’. Dat is de Saint Nicolas-aux-ondes, Calvin arriveert hier begin september, en op 9 november 1538, nauwelijks twee maanden na aankomst van Calvijn kan Jean Zwick in een brief aan Bullinger in Zürich al melden in het latijn dat ‘in Gallis Argentorati’ men ‘psalmos sua lingua canunt’.³⁴⁷

Op 29 december van dat jaar schrijft Calvijn aan Farel in Neuchâtel, dat men psalmen zingt zoals bij u. ‘ Ainsi, les deux psaumes 46 en 25 sont mes premiers

³⁴² Weeda, *Calvin et la musique*, 67.

³⁴³ Arnold, *Années Strasbourgeoises*, 3 ‘Actes du colloque de Strasbourg (8-9 octobre 2009) à l’occasion du 500e anniversaire de la naissance du Réformateur.’

³⁴⁴ Ik doel hier op de twee uitgaven onder redactie van W. Balke en Herman J. Selderhuis, zie mijn paragrafen 2.6 en 2.7.

³⁴⁵ Selderhuis, *Calvijn een mens*, 170 – 176 besteedt wel uitvoerig aandacht aan psalmgezang, muziek en kerkboek, zie mijn paragraaf 2.8

³⁴⁶ Arnold, *Calvin*, 53-65, naast Weeda ook Philippe François, *Calvin poète, Le psautier de Strasbourg de 1539*, met eervolle vermelding van Jan R. Luth, 54, noot 7.

³⁴⁷ Weeda, *Calvin*, 67

essais; les autres suivront'.³⁴⁸ De daadwerkelijke invoering van de psalmen als gemeentezang levert trouwens wel enige moeite op: 'Ce souhait de Calvin ne se realisera qu'avec grande difficulté'.³⁴⁹

Voor de beeldvorming van de geen-Duits sprekende Fransman Calvijn is het van belang, dat hij de Duitse psalmen en muzieknotatie van zijn oude vriend Bucer volgde. Of zijn keuze voor Psalm 46 een bewust eerbewijs aan Maarten Luther is geweest – 'Een vaste burcht is onze God' werd 'Nostre Dieu nous est ferm appuy' – blijft onbekend: ' Nous ne le savons', meldt Weeda.³⁵⁰

Een tweede niet onbelangrijk aspect is dat de jonge Calvijn aan teamwork deed. Zijn eigen poëtische talenten schatte hij niet voldoende, dus zocht hij dichters van naam, Clement Marot al in Straatsburg, anderen volgden later.

Een derde opvallend bijproduct van Calvijns hymnologische werk is dat hij overtuigd was van de pedagogische waarde ervan. In Genève, tijdens zijn eerste verblijf aldaar, kreeg hij niet veel gelegenheid om kinderen, die een psalm van te voren hadden geleerd, te laten zingen. Maar in Straatsburg, met hulp van de pedagoog Jean Sturm, lukte dat wel. Bezoekers van Straatsburg waren vol lof, de Rooms en vonden het maar niks: mannen én vrouwen zongen tezamen Gods lof.³⁵¹

Ten slotte moet vastgesteld worden dat Calvijns bemoeienis met de gemeentezang, in de vorm van de 'uitvinding' van berijmde, op toon gezette, versies van de Hebreeuwse 150 Psalmen, één van de blijvende structuren zal worden van de gereformeerde eredienst. Weeda vermeldt dan ook dat dit 'exportproduct' uit Straatsburg en Genève bij Valérand Poullain in de vluchtelingengemeente te Londen is terechtgekomen.³⁵²

3.12.3. conclusie

Over beeldvorming gesproken: de jonge Calvijn, 29 jaar, blijkt een dichter, een muzikale teamworker en een goed pedagoog. Hij is op de hoogte van zijn eigen gebrek aan talent als tekstdichter: deze bescheidenheid siert hem. Calvijns psalmgezag zal een blijvend gereformeerd kenmerk worden, via de Londense gemeente, van de Calvijnsse eredienst.

³⁴⁸ Weeda, *Calvin*, 68

³⁴⁹ Weeda, *Calvin*, 67, noot 4

³⁵⁰ Weeda, *Calvin*, 70

³⁵¹ Weeda, *Calvin*, 74

³⁵² Weeda, *Calvin*, 75

3.13. Arie Eikelboom, *Hymnologie IV, Calvijn en de kerkzang*, 2011

3.13.1. de auteur en zijn context

In deze rij van theologen – liturgisten is dr. Arie Eikelboom (1948) een uitzondering: gepromoveerd hymnoloog en praktiserend organist-klavecijnist. In zijn omvangrijke werk over “De geschiedenis van de strofische zang in de westerse christelijke kerk” – zo luidt de ondertitel van de serie *Hymnologie*, besteedt hij het vierde deel aan Calvijn en de kerkzang. Hij promoveerde in 2007 in Groningen op ‘Jesu, meine Freude’ van J.S. Bach onder de titel ‘Een praedicatio sonora’.³⁵³

Zijn geschiedenismethode voldoet aan moderne wetenschappelijke normen, zoals we die ook tegenkwamen bij Wegman, Grosse en Weeda: bronnenonderzoek, letterlijke citaten van liturgisch materiaal, rekening houden met de context van cultus-cultuur, en de mens schetsen in vele relaties, ook in zijn geloof.

Voor de beeldvorming is de visie van een musicus interessant in onderscheid met die van de theologen.³⁵⁴ Alleen al het feit dat in Eikelbooms boek muziek met notenschrift staat afgedrukt is uniek. Dát doen de theologen niet....

3.13.2. beeldvorming van Calvijn-als-liturgist in dit boek

Wat voegt een hymnoloog toe aan de beeldvorming van Calvijn?

Allereerst dat bij Calvijn, in onderscheid van Luther en Zwingli die een kerkelijke, rooms-katholieke opleiding hadden gevolgd, zelf geestelijken waren en dus vertrouwd met het gregoriaans en andere kerkmuziek, voor zover nu bekend, muziek geen rol van betekenis speelde in zijn leven.³⁵⁵

Toen de jonge Calvijn in 1536 de eerste maal in Genève arriveerde, trof hij daar de liturgie van Farel aan, een variant op de laatmiddeleeuwse pronauus, een soort leken-catechismusdienst. Er kwam geen zang in voor. De bezoekers en de voorgangers klaagden, dat de dienst een monoloog was van een heer in het zwart.

Nog in datzelfde jaar 1536 richtten Farel en Calvijn zich al tot het stadsbestuur, met liturgisch nogal vergaande wensen: vaker avondmaal en het zingen door de gemeenteleden van enkele psalmen, omdat ook Paulus dat voorschreef.³⁵⁶

‘Lautre part est des pseumes, que nous desirons estre chantes en lesglise comme nous en avons lexemple en lesglise ancienne et mesme les temoignage de S.Paul’. Daar beide predikanten zich er ook rekenschap van gaven, dat deze psalmen een wellicht ongewenste nieuwigheid waren voor het Geneefse kerkvolk, maakte dat zij bedachten hoe deze kerkliederen ingevoerd konden worden: door ze op school aan de kinderen te leren, die het dan op zondag konden vóórzingen.

Als de jonge Fransman Jean Calvin, verdreven uit Genève in 1538, in Straatsburg pasteur wordt van de Franstalige vluchtelingengemeente, is het eerste wat hij het licht doet zien een liedbundeltje voor de eredienst ‘Aulcuns pseaulmes et cantiques mys en chant’.³⁵⁷ Blijkbaar is hij in de loop van zijn leven het belang gaan inzien van muziek, zingen en de bijzondere van bidden voor de gehele gemeente.

³⁵³ Eikelboom, *Hymnologie*, achterzijde kaft.

³⁵⁴ De visie van Witvliet- Bierma is een soort tussenstadium: muziek wordt wél genoemd in de alles-omvattende beeldvorming van Calvijn, maar slechts als onderdeel van de paragraaf ‘Gebeden in spraak en zang’ uitgewerkt. In het kader van dit Handboek is meer niet mogelijk.’ Voor inzicht in Calvijns liturgie moeten we niet alleen naar formele teksten kijken, maar ook de muziek, de architectuur (...) bestuderen, in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 454 en 459 - 461

³⁵⁵ Eikelboom, *Hymnologie*, 7

³⁵⁶ Eikelboom, *Hymnologie*, 9, citaat uit Hasper, *Beginsel*, 229

³⁵⁷ Van der Knijff, *Gezangen*, 61-62

Voor de beeldvorming is vervolgens van belang, dat Calvinisten psalmen zingen, berijmd en in gemeentezang, vaak gedragen en soms isometrisch – op hele noten –. Dit komt door een opmerking van Calvijn: psalmen worden gezongen ‘pas legier et volage: mais ait pois et maiesté’.³⁵⁸

Over beeldvorming gesproken: Calvijn had er zelf ook al last van in zijn citaten van de kerkvaders. Ditmaal schrijft hij deze wijze van zingen toe aan Augustinus.

Niemand heeft dit citaat tot nu toe kunnen terugvinden bij Saint Augustin.³⁵⁹³⁶⁰

Er zijn vermoedelijk in de liturgiegeschiedenis en hymnologie Calvijn betreffende, geen begrippen te vinden, die meer aandacht kregen en krijgen dan Calvijns aanwijzingen over de aard van het zingen, te weten met ‘pois et maiesté’.³⁶¹ Iedere auteur levert zijn eigen vertaling, want de vertaling bepaalt de uitleg en de zangwijze. Datheen: niet wildt en lichtueerdigh, maar met ernsthaftigheyt en majesteyt hebbend

Marnix van St. Aldegonde: gestadichheyt ende zedicheyt

Van Andel : gewicht en majesteit

Smelik: niet oppervlakkig en vluchtig, maar met gewichtigheid en waardigheid

Zevenbergen: niet wisselvallig, maar met kracht en grootsheid

Pidoux: met gewichtigheid en majesteteitelijkheid.

Reeling Brouwer: ingetogen, met passende plechtigheid en verhevenheid.³⁶²

Een derde aspect van Calvijns ‘uitvinding’ van de strofische psalm als gemeentezang is het feit dat deze al in Calvijns leven verspreid werd in Europa, ook in Nederland. Eikelboom³⁶³ wijdt hieraan zijn hoofdstuk ‘Verspreiding van het Geneefs psalter in Nederland’. Calvijns liturgische principe, dat het de gemeente zélf is, die zingend bidt, blijkt van exportkwaliteit.

3.13.3.conclusie

Eikelbooms eigen mening over Calvijn is niet te ontdekken, zijn werk is zeer descriptief met talloze citaten en muzieknoden. Maar alleen al het feit dat hij 150 pagina’s wijdt aan Calvijn, diens medewerkers en de invloed op het kerkgezag in Straatsburg en Genève, zegt genoeg. Eén van Calvijns grootste verdiensten ligt op liturgisch-hymnologisch gebied, die nalatenschap is tot op de huidige dag merkbaar in alle gereformeerde, presbyteriaanse kerken waar ook ter wereld.

Waar de meeste theologen-kerkhistorici Calvijns grote inbreng in het kerklied, en met name het zingen van berijmde psalmen weglaten, of summier weergeven als van weinig belang, kan Eikelboom hier dus een heel boek aan wijden, evenals Hasper. De liturgische arbeid van Calvijn blijkt onder hymnologen een interessant en veelgenoemd³⁶⁴ onderwerp te zijn.

³⁵⁸ Barth, *JCOS*, 15

³⁵⁹ Barth, *JCOS*, 15, noot 3, vermeldt wél een vindplaats ‘Aug. Conf. X 33 MSL 32, 799sq’. Weeda, *Calvin*, 75-76, refereert ook aan deze beroemde uitdrukking ‘poidz & maiesté’, met verwijzing naar Saint Augustin, echter zonder de vindplaats te noemen.

³⁶⁰ Chapot Frédéric, *Jean Calvin et les Enarrationes in Psalmos d’ Augustin*, in: Arnold, *Strasbourg*, 163, ‘L’attribution de cette expression à Augustin pose difficulté, car le passage n’a jamais pu être identifié’. Zie ook noot 23, ‘Ni Conf. X,33 ne correspondent exactement’.

³⁶¹ Eikelboom, *Hymnologie*, 37, ik ontleen de vertalingen hieraan.

³⁶² Reeling Brouwer, *Handzame Calvijn*, 264 - 265

³⁶³ Eikelboom, *Hymnologie*, 154 vv.

³⁶⁴ Van der Knijff, *Gezangen*, 605, lemma ‘Calvijn’ 38x genoemd.

3. Voorlopige conclusie

De beeldvorming van Calvin-als-liturgist door liturgiedeskundigen is hieronder in schetsen weergegeven, citaten of korte omschrijvingen mijnerzijds. Sommige schetsen lijken wel een karikatuur, andere laten geheel verschillende kanten zien van een gelovige, veelzijdige en creatieve liturgist: Jean Calvin.

Bij Calvin is de preek ingeweven in het geheel van de dienst – Kuyper

De liturgische opvattingen van de Duitser Luther met zijn furor teutonicus zijn veel minder in lijn met de Oude kerk dan die van Calvin, een Fransman en Zwitser - Dix
Luther heeft 'merkwaardige' opvattingen over de werkelijke tegenwoordigheid in de eucharistie; Calvin geeft alle ruimte aan het werk van de Geest – Dix.

Calvin sluit aan bij de Oude Kerk: wekelijks Avondmaal – Van der Leeuw

Calvin propageert dat ook aan zieken en stervenden het Avondmaal wordt bediend –
Van der Leeuw

Calvin is bij Luther vergeleken een revolutionaire geest - Van der Leeuw

Calvin kende een geringere originaliteit en een geringere theologische
verantwoording in zijn orden voor de kerkdienst - Lekkerkerker

Calvin beriep zich soms op gebruiken 'selon la coutume de l'Eglise ancienne' -
Lekkerkerker

Het was Calvijn's wens het avondmaal wekelijks te vieren,

maar dat is hem niet gelukt - Wegman

In Calvijn's liturgie is ook het gebruik van de ruimte zeer veranderd - Wegman

Calvijn's liturgische activiteiten moeten wel onderscheiden worden van de
calvinistische traditie – Brien

Calvin bedoelde het goed, maar Luther deed het liturgisch beter – Schmidt-L.

Alles wat met liturgie te maken had, veranderde door Calvijn's liturgische reformatie –
revolutie: taal, muziek, brood en wijn, de voorganger, de architectuur – Grosse

Calvin voerde in Genève twee verplichte kerkdiensten per week in – Grosse

Calvin heeft in Genève geen uitdelingswoorden voor het brood en de wijn- Grosse

Calvin is een dichter, muzikale teamworker en een goed pedagoog - Weeda

Calvin, Beza, Marot en Bourgeois hadden heel wat noten op hun zang - Eikelboom

Calvin laat graag de kinderen zingen in de kerkdienst – Eikelboom

Calvijn's 'uitvinding' van het strofisch psalmgezag als gebed van de gemeente is van
exportkwaliteit, al in zijn tijd tot op heden - Eikelboom

4. TWEE BRONNEN VAN DE CALVIJNSE LITURGIE ³⁶⁵

Uit Calvijns liturgische teksten zijn er twee die mijn aandacht trokken bij dit onderzoek. Het zijn namelijk 'eigen aardige' vondsten van Calvijn, die nergens anders in liturgieën te vinden zijn. In de door mij geraadpleegde literatuur³⁶⁶ worden beide bronnen soms wel vermeld,³⁶⁷ maar er wordt door weinigen van de 25 auteurs op ingegaan; een verklaring mijnerzijds is dus meer mening dan feit.... Beide 'eigen aardige' Calvijns liturgica geven wel een beeld van wie hij was als jong auteur, en wat hij bedoelde. Het volgende bedoelt Calvijns beeldvorming te verfijnen.

4.1. 'Selon la coutume de l'Eglise ancienne'³⁶⁸.

De jonge pasteur Jean Calvin is een liturgische erfgenaam van zijn twee geestelijke vaders Farel en Bucer, zoals hiervoor is beschreven. Tegelijkertijd gaat deze gedreven man, met zijn humanistische wetenschappelijke achtergrond, op zoek naar de bronnen van de eredienst. Dat zijn er bij Calvijn twee: de Bijbel en de traditie van de Oude kerk. Beide bronnen komen merkwaardig genoeg niet tegelijk voor in de opschriften van de uitgaven van zijn liturgie. In *La Manière* is de laatste zin van de zeer uitvoerige titel 'Le tout selon la parole de nostre Seigneur'³⁶⁹

In de kortere titel van *La Forme* verdwijnt de verwijzing naar Gods Woord, en maakt plaats voor het intrigerende 'Selon la coutume de l'Eglise ancienne'. Een zoektocht naar herkomst en betekenis van deze woorden levert het volgende op:

Wat de herkomst van de uitdrukking 'la coutume etc.' betreft komt deze weinig voor in de contemporaine werken van Calvijn: de *Institutie* van 1536,³⁷⁰ de *Catechismus* van 1538 en het *Petit Traité de la Sainte Cène* van rond 1541. In het laatste werk betreft een verwijzing naar de gewoonte der kerk de wekelijkse frequentie van de Maaltijd³⁷¹: 'C'est pourquoi dans toutes les Eglises bien ordonnées, la coutume doit être de célébrer la Cène aussi souvent que la capacité du peuple le permet.' Zelfs waar het woordgebruik ongeveer gelijk is, is de zaak geheel anders: niet de gewoonte van de oude kerk geldt, maar de gewoonte van de draagkracht van het volk.

In het volgende hoofdstuk,³⁷² waar Calvijn de dwalingen van zijn rooms-katholieke tegenstanders behandelt komt de term letterlijk voor, en Calvijn haast zich dan ook de lezer hiervoor te waarschuwen: de Oude Kerk noemde het heilig Maal een offer,

³⁶⁵ Reeling Brouwer, *Handzame Calvijn*, 258, noot 9: In zijn *La Forme* introduceert Calvijn deze bron.

³⁶⁶ Grosse, *Rituels*, Zelfs in deze alles omvattende dissertatie over Calvijns liturgische arbeid heb ik geen uitleg kunnen vinden van het titelopschrift, en slechts de vermelding op pagina 150 van Psalm 138, echter zonder herkomst of verklaring. Alle aandacht gaat naar de Revisions en de Typografie. Het gedetailleerde werk van Brienen, *Liturgie*, 110 geeft dit opschrift. Elders, 170 – 172 gaat hij er wel uitvoerig op in, onder de titel 'De continuïteit in de Reformatorische liturgie'.

³⁶⁷ Bornert, *Réforme*, 198 noemt zelfs de volledige titel enkel in een noot op p. 614

³⁶⁸ Barth, *JCOS*, *La Forme des prières et chantz ecclesiastiques*, 11

³⁶⁹ Barth, *JCOS*, 11

³⁷⁰ Van 't Spijker, *Institutie 1536*; Calvijn behandelt de liturgie slechts in het kader van zijn dogmatische hoofdstuk 4 over de sacramenten. Een enkele verwijzing naar de Oude kerk is hier wel te vinden. Pagina 180 'Het staat wel vast dat het gebruik van onderdompeling in de oude kerk in acht werd genomen.' 'Het is zeker dat het gebruik van de oude kerk was dat allen het brood in hun hand ontvingen'.

³⁷¹ Carbonnier, *Petit Traité*, 57

³⁷² Carbonnier, *Petit Traité*, 62

sacrifice! ‘ Toutefois, je ne puis tout bonnement excuser la coutume de l’Eglise ancienne....’

De gewoonte van de Oude kerk geldt blijkbaar niet voor alles: niet voor de frequentie noch voor de benaming, noch voor het liturgisch ritueel zelf.

Wat de betekenis betreft van dit deel van de titel van *La Forme*: in zijn Brief aan de lezer ³⁷³verklaart Calvijn zijn motieven en bronnen bij het maken van zijn liturgie:

‘ Et n’est pas chose inventée depuis peu de temps. Car des la première origine de l’Eglise, cela a esté; comme il appert par les histoires’.

In noot 1 volgen dan verwijzingen naar Eusebius en Theodoretus.

Waar het betreft de gemeentezang van de Psalmen is hier het onder kerkmusici beroemde citaat dat volgens Calvijn van Augustinus was: ‘Que le chant ne soit pas legier et volage: mais ait pois et maisté, comme dit saint Augustin.’ In noot 3 volgt de verwijzing naar de *Confessiones* X,33. De vindplaats van dit citaat blijkt niet correct te zijn, niemand heeft het ooit terug kunnen vinden bij Augustinus.³⁷⁴ Is dit een goed voorbeeld van ‘invented history’? Dit historiografisch aspect wordt in de volgende alinea nader uitgewerkt.

Calvijns liturgische arbeid is een onderdeel van zijn gehele oeuvre: als humanistische intellectueel was het duidelijk dat hij op zoek ging naar de bronnen. Volgens Augustijn³⁷⁵ hoort Calvijn bij het bijbelse of christelijk humanisme. “Het uitgangspunt daarvan was te zien in een teruggrijpen op de christelijke oudheid, dus op de Bijbel, op de kerkvaders en ook op de ontwikkeling van de christelijke religie in de eerste eeuwen van de kerk”. Blijkens de titel van *La Forme* is dat – naast de bijbelse gegevens – vooral ook de erfenis van de Oude Kerk. Calvijn wilde voor alles duidelijk maken dat de evangelische beweging geen ketterij, nieuwlichterij of doperse dweperij was, maar voluit katholiek-christelijk.³⁷⁶ Dat kan een verklaring zijn voor de ingrijpende verandering in de titel van zijn liturgie in Genève: dit opschrift zal de rest van zijn leven blijvend zijn. Dat hieraan in het onderzoek naar Calvijns beeldvorming veel aandacht besteed wordt, heeft hiermee alles te maken: zag Calvijn zichzelf met recht en reden als liturgist erfgenaam van de eredienst der Oude Kerk?

De vraag is nu of deze vlag ‘selon la coutume de l’Eglise ancienne’ de lading dekt? Brienens³⁷⁷ beantwoordt deze vraag positief: ‘Het had diepe betekenis dat Calvijn steeds bij de titel van zijn liturgische uitgaven vermeldde ‘Selon la coutume de l’église ancienne’. De oudchristelijke grondvorm van de liturgie houdt Calvijn vast, en daar deze weer stoelt op de synagogale liturgie, kan gesteld worden dat de Calvinistische liturgie heel diepe wortels heeft.’

Ik ben geneigd deze vraag ontkennend te beantwoorden. Dat vraagt nadere argumentatie: liturgisch, kerkhistorisch en historiografisch.

³⁷³ Barth, *JCOS*, 15; vertaling in Reeling Brouwer, 262, over spreken én zingen van gebeden.

³⁷⁴ Zie mijn noot 357

³⁷⁵ Christoph Burger, in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 166, Calvijn en de humanisten.

³⁷⁶ Barth, *JCOS*, 12, ‘Het begin van zijn Brief aan de lezer ‘C’ est une chose bien requisé en la Chrestienté’.

³⁷⁷ Brienens, *Liturgie*, 170-171. Gemakshalve gaat Brienens voorbij aan het feit dat in Calvijns oudste liturgie *La Manière* een ander opschrift stond: selon la parole de nostre Seigneur. De herkomst van de oer-christelijke liturgie is zeer divers, en zeker niet stoelend op de synagogale liturgie alleen. Ten slotte maakt Brienens een misverstand: de Calvijns liturgie is niet de Calvinistische liturgie van later eeuwen.

a. Liturgisch argument: uit Calvijns dienstboek blijkt noch uit de rubrieken, noch uit de structuur, noch uit de inhoud van formulieren, gebeden en liederen dat dit alles uit de liturgie van de patres dateert.

Dat kan ook niet, om de eenvoudige reden dat 'de' liturgie van de Oude kerk nooit bestaan heeft. Lange tijd is het onder een deel van de liturgisten een diepe overtuiging dat de Oude kerk-liturgie een vaste structuur had: Schrift en Tafel. Calvijn is onder zijn opvolgers³⁷⁸ dus in goed gezelschap. Daarentegen is de mening van vele andere liturgisten gegrond op het bronnenonderzoek in het standaardwerk³⁷⁹ van Cullmann in 1950. Hij heeft in het eerste hoofdstuk 'Die Quellen' kritiek op de methode van zijn vakgenoot Lietzmann, welke inhoudt dat men als beste methode voor liturgiegeschiedenis uitgangspunt neemt in latere liturgiebronnen, en vandaar uit teruggaat zoeken naar het begin, waar de bronnen nog stromen en in ontwikkeling zijn. Cullmann waarschuwt voor een gevaar hierbij: 'Sie bringt nämlich leicht die Versuchung mit sich, spätere Entwicklungen um jeden Preis in der ersten Zeit schon im Keime wenigstens finden zu wollen.'³⁸⁰ Het komt mij voor dat Augustinus, noch Calvijn aan dit gevaar ontkomen zijn. De oer-christelijke liturgie heeft vele bronnen, en een volledig eenduidig beeld ontbreekt. We weten gewoon te weinig van de apostolische en vroeg-patristische erediensten af. Calvijns voornaamste bron van de 'Oude Kerk' - die hij overigens nergens exact definieert - is Augustinus, bisschop van Hippo. Wegmans³⁸¹ mening in dezen is helder: 'Carthago en Hippo hebben een ritus gekend met eigen accenten, maar die qua structuur overeenkomst met de romeinse ritus zal hebben vertoond. We weten er echter weinig van. Augustinus maakt zich er in ieder geval niet druk om'.

Wat wél uit de Oude kerk stamt zijn de citaten, vooral van Augustinus en Chrysostomos, die echter in het geheel van zijn liturgie weinig in getal zijn. Wat wél dateert uit de tijd der patres is - naar Calvijns volhardend trachten - een wekelijkse of frequente Maaltijdviering te houden volgens het ritueel van de gewone zondagmorgendienst, de Culte dominical. Wat volgens hem ook stamt uit de Oude Kerk is het gezamenlijke zingen door de gemeente.³⁸² Ook de opvallende verwijzing naar de verwijdering van de onwaardigen door de diaken bij het begin van de Maaltijdviering, beargumenteert Calvijn met verwijzing naar de praktijk van de Oude Kerk.³⁸³

b. Kerkhistorisch argument: Calvijns citaten van de kerkvaders zijn betrekkelijk willekeurig, en dateren pas uit de 4^e -6^e eeuw. "We kunnen veilig stellen dat Calvijn de kerkvaders niet grondig bestudeerd heeft".³⁸⁴

Hoewel de meeste aandacht in dit verband van het citeren van de patres Calvijns dogmatische werken en brieven betreft, is het voor ons onderzoek naar de bronnen van zijn liturgie belangrijk te weten óf Calvijn de patres citeert, en in hoeverre hij ze

³⁷⁸ Van der Leeuw en de Liturgische beweging huldig(d)en dit standpunt, Noordmans, Liturgie, is van het tegendeel overtuigd: de Kerk wortelt in de bediening van het de Schrift als Gods Woord. Ook Boendermaker, *De weg van de liturgie*, 226 is van mening 'dat de geschiedenis van de viering van de Maaltijd van de Heer, net zo oud is als het Christendom zelf, dat van het begin af de bediening van het Woord in de beide gestalten van Schrift en Tafel bijeenhield.'

³⁷⁹ Cullmann, *Urchristentum*, 11 'Die Quellen'.

³⁸⁰ Cullmann, *Urchristentum*, 12

³⁸¹ Wegman, *Riten en Mythen*, 128

³⁸² Barth, *JCOS*, 17 'Et cela (dit Sainct Augustin) gist la difference entre le chant des hommes et celui des oyseaux'.

³⁸³ Barth, *JCOS*, 39 'Il les fault chasser de la sacree Cène (ainsi comme L'ancienne Eglise commandait) par le dyacre.'

³⁸⁴ Irena Backus, in: Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 164, Calvijn en de kerkvaders

correct gebruikt als verwijzing naar de ‘ Coutume de l’ Eglise ancienne’ en rechtvaardiging van de inhoud van zijn “Forme” .

Omdat ik in de beperkte opzet van dit Masteronderzoek niet in Calvijns volledige Dienstboek La Manière-La Forme kan zoeken naar alle citaten door Calvijn van de kerkvaders, kies ik pars pro toto zijn Dooporde, ‘La Forme d’administrer le Baptesme’ uit 1542-1545.³⁸⁵

De vraag óf Calvijn in zijn dooporde één der patres citeert is eenvoudig te beantwoorden. Bij nauwgezet doorlezen blijkt dat alleen in de slotzin (sic)³⁸⁶ van de Toelichting en Gebruiksaanwijzing, zulks na de teksten van de Orde van de doopdienst, er slechts één verwijzing is: ‘ Pour le moins, nous avons telle forme de Baptesme que JESUS Christ a ordonnée, que les Apostres ont gardée et suyvie, que l’Eglise primitive a eu en usage’.

Het antwoord op de vraag of Calvijn met deze Dooporde inderdaad liturgische erfgenaam is van de doopliturgie uit de Oude kerk, moet ontkennend luiden.

Alleen al het feit dat er uitsluitend sprake is van de kinderdoop ‘Qui apportent lenfant pour estre Baptisé’, geeft aan hoezeer dit na eeuwen gepraktiseerde zuigelingendoop in de Rooms-katholieke Middeleeuwen, verwijderd is van de oudkerkelijke dooppraxis van volwassenen. Augustinus³⁸⁷ – Calvijns liturgische kroongetuige- heeft als kern van de dooptheologie voor volwassenen de Doop van Jezus in de Jordaan door Johannes: in hem zegt de mensheid tot Jezus: ‘Ik heb úw doopsel nodig’. Deze doopthéologie ontbreekt bij Calvijn. Tot de dooppraxis³⁸⁸ behoren ook in de tijd van Ambrosius en Augustinus de onderdompeling in het water en de zalving als pre- en post-baptismale riten: deelachtig aan de zalving, chrisma, van Christus en wapen tegen de aanvallen van de Boze. Zo niet Calvijn: hij kiest voor de middeleeuwse praxis van begieting over het hoofd met water, ‘eaue pure et nette, sans sel ne huyle, ne crachatz, dit en ceste manière’ , geen zalving en geen zout!

De conclusie is duidelijk: Calvijns dooptheologie en de manière van dopen is wel geheel anders dan de manière van de Oude kerk.

c. Historiografisch argument.

Uit het voorgaande rijst het beeld op van Calvijn die zijn eigen historische verantwoording tamelijk willekeurig creëert. Dat zulks geen kwade opzet is om de gebruiker te misleiden, maar een denktrant en handelwijze die onder historici haast onvermijdelijk is: beeldvorming als ‘invention of tradition’³⁸⁹. “Historici kunnen proberen het verleden zo goed mogelijk te reconstrueren en tot op zekere hoogte lukt dat ook. Desondanks blijkt elke reconstructie een constructie, en dat geldt over het algemeen sterker naarmate de (re)constructies boeiender en interessanter worden.” Dit betreft vooral tradities die nauw verbonden zijn aan rituelen. Veel van deze tradities zijn ‘uitgevonden’, dat wil zeggen verzonnen, geconstrueerd, en soms zelfs volledig-fictief. ³⁹⁰ ‘Individuen en groepen maken zich het verleden op een bepaalde manier eigen en “vinden” het op een bepaalde manier “uit” ‘.

Dat Calvijn zijn eigen ‘manière’ van liturgievieren wilde terugvinden tot het begin der Kerk, is zeker geen bewuste misleiding van de historische feiten. Het begrip ‘objectiviteit’ was nog niet uitgevonden. Alle geschiedschrijvers vanaf de

³⁸⁵ Barth, *JCOS*, 31 – 38: inhoud en rubrieken als model voor het geheel.

³⁸⁶ De totale Orde bevat 280 zinnen.

³⁸⁷ Janssen, *Augustinus-Brevier*, 348-349

³⁸⁸ Brinkhoff, *Liturgisch Woordenboek, deel 1*, kolom 591-592, s.v. Doopsel

³⁸⁹ Rouwhorst, *Constructie*, 301-302 in TvL

³⁹⁰ Rouwhorst, *Constructie*, 305-307 in TvL

Middeleeuwen doen in zekere zin aan 'invention of tradition'. Bekend is de uitvinding in de genealogie van fictieve stambomen. Het adellijk geslacht Brederode uit Santpoort zou zelfs afstammen van Trojaanse voorouders.³⁹¹ 'Deze familiegeschiedenis werd destijds in Hollandse kringen vooral verstaan als ³⁹²een symbolische scheppingsverhaal: een metafoor voor de allure van het geslacht.' De biograaf, broeder Jan van Leiden uit Haarlem, schreef dit omstreeks 1490,³⁹³ en hij werd hogelijk geprezen om zijn historische kennis! Calvijn leefde slechts enkele decennia later: was déze, niet objectieve wijze van historieschrijven toen normaal? Dan is Jean Calvin in goed gezelschap: mijn liturgie komt uit de Oude kerk, Augustinus zei het ook al.

Zo beroepen hervormers zich graag op bepaalde funderende (veelal vroegere) perioden in de liturgiegeschiedenis. Idealisering ligt voor de hand.

4.2. 'Louenge et grace', Psalm 138.

Een miniatuurtje over Psalm 138, slotpsalm bij het Sainte Cène, geeft enig inzicht in Calvijns eigen bronnen voor zijn geloofskeuzen. Waarom koos de beginnende liturgist in Straatsburg als slotpsalm bij de viering van de heilige Maaltijd uit alle psalmen juist Psalm 138? Hoewel dit lied in een aantal publicaties wordt vermeld,³⁹⁴ is bij niemand te vinden wat de reden van deze keuze was. Ook in Calvijns eigen commentaar op de Psalmen³⁹⁵ is geen enkele verwijzing te vinden.

Dat ik aan dit detail – haast onvindbaar in de uitgave van *La Manière*³⁹⁶ met slechts enkele beginwoorden - aandacht besteed, is te danken aan een liturgische wetmatigheid: een rubriek, onderdeel, in het geheel van een Orde van dienst ontvangt betekenis door de plaats waar deze rubriek staat. De plaats, met wat voorafgaat en wat volgt, is van groot belang voor degenen die als voorganger en gemeente samenkomen rond Woord en Sacrament. Dit belang wordt nog versterkt als deze rubriek vele jaren, soms van geslacht op geslacht, gehandhaafd blijft. 'De opbouw van de dienst tekent de weg die de gemeente gaat in de eredienst. (...) Als immers de zin en het karakter van elke onderdeel duidelijk zijn, kunnen ook andere (of nieuwe) teksten zinvol gaan functioneren binnen het hier geschetste grondpatroon.'³⁹⁷ Een gebed of lied waarmee het Avondmaal besloten wordt voldoet in hoge mate, vanwege het belang van dit heilig sacrament, aan deze wetmatigheid.

Het is om deze rituele redenen des te interessanter om Calvijns unieke keuze te onderzoeken. De jonge pasteur Jean Calvin staat in zijn eerste "echte" gemeente en ontwerpt in Straatsburg zijn eerste eigen Orde van dienst 'La Manière'.³⁹⁸ De keuze laat hij vallen op Psalm 138 als afsluiting van de Maaltijdviering. 'La liturgie française de Strasbourg de 1542 contient pour l'essentiel le premier formulaire eucharistique utilisé par Calvin lui-même'. 'Il avait trop de personnalité pour renier son originalité .

³⁹¹ Oostrom, van, *Nobel streven*, 12

³⁹² Oostrom, van, *Nobel streven*, 14

³⁹³ Oostrom, van, *Nobel streven*, 9

³⁹⁴ Grosse, *Rituels*, 150, publié en 1539, zie ook noot 132; Brienen, *Liturgie*, 84, meldt: (Ps. 138); Van de Poll, *Bucers Ideas*, 116 "During the communion Ps. 138 is sung in Strasbourg."

Leiturgia, Band 1, 66, Dr. Rudolf Stählin "Austeilung, begleitet von Psalmengesang (Ps. 138)

³⁹⁵ Johannes Calvijn, *Het boek der Psalmen*, vertaling J. Boer Knottnerus v.d.m., 2e dl., 900- 908, Utrecht z.j.

³⁹⁶ Barth, *JCOS*, 49

³⁹⁷ Dienstboek PKN, 1, De opbouw van de orden, 850 -851

³⁹⁸ Bornert, *Réforme*, 200-201

Omdat geen van bovengenoemde auteurs bij de vermelding van Psalm 138 een reden geeft van Calvijns keuze, doe ik een poging. Deze keuze geeft immers een dieper inzicht naar de bron van Calvijns zelfbeeld als liturgist.

In de orde van dienst La Manière, bron 1542A, staan de beginwoorden zonder nummeraanduiding van de psalm: 'Cependant l'église chante le Psal. Louenge et grace etc. La Cene finye.'³⁹⁹

Psalm 138 is blijkens deze gegevens dus in Straatsburg slotpsalm geweest van 1539 tot 1542. Welke Franstalige psalmuitgave heeft Calvijn gebruikt? Het blijkt zijn eerste kleine Psalmboek te zijn 'Aulcuns pseumes et cantiques mys en chant', Strasbourg 1539.⁴⁰⁰ De inhoud hiervan is ons bekend, mede dankzij het alomvattende werk van Hasper.⁴⁰¹ In fascimile heeft deze de volledige inhoud van dit kleine psalter afgedrukt, 19 psalmen en 3 cantica. Hier is ook de volledige tekst van Psalm CXXXVII te vinden:

*Louang' e grace ie te rendray,
De tout mo cueur te magni fieray,
Devat toute principaulté.
En ton saint temple j' adoreray,
La gradeur de ton nom chateray,
Pour ta clemenc' et verité.
Come nous tot ta maiesté
Par ta paroll' as exalté
Quad j'ai a toy ma voyx haulce.
In continent m'as exaulce:
De ta vertu me soubstenat,
Mo ame en estat maitenat.
Halleluya. Halleluya.*

Deze berijmde tekst van Psalm 138 is door Calvijn zelf gemaakt voor zijn eerder genoemde kleine psalmboek, op een melodie van Matthias Greiter bij de Duitse berijming van psalm 114.⁴⁰²

Voor Calvijn zijn alle psalmen het hart van zijn vroomheid, geschreven als deze zijn door David tot eer van God, tot lof en dank. Calvijn, de vluchteling identificeert zich in hoge mate met David, vluchteling. Calvijn, zo vaak tegengewerkt door vroegere vrienden die zich ontpopten als inheemse verraders, herkent zich dus in de diepste lagen van Davids Psalmen. 'Calvijn beschrijft de benarde positie van David zo levendig alsof hij het zelf heeft meegemaakt. (...) Als Calvijn over David spreekt, spreekt hij dus vaak over zichzelf'.⁴⁰³ Calvijns sterke voorkeur voor de Psalmen is hiermee grotendeels verklaard.

Dat hij één van zijn berijmde psalmen ook als vaste rubriek, het slotlied, in de liturgie van de Heilige Maaltijd opnam, is daarmee niet verklaard. Bij zijn tijdgenoten van Roomse, Lutherse noch Evangelische huize treffen we dit aan. Het Roomse missaal van vóór Trente kent wisselende post-communiegezangen en – gebeden; de

³⁹⁹ Barth, *JCOS*, 49, in noot k wordt aangegeven dat deze Psalm 138 vanaf 1542 niet meer vermeld staat, er staat dan: 'Cependant on chante quelques Psalmes, ou on lit quelque chose de l' Escripiture'

⁴⁰⁰ Grosse, *Rituels*, 130-131

⁴⁰¹ Hasper, *Beginsel*, 468, Psalme CXXXVII.

⁴⁰² Eikelboom, *Hymnologie IV*, 123

⁴⁰³ Selderhuis, *God in het midden*, 34-35

Lutherse collega in Straatsburg Martin Bucer kent een wisselend gezang of psalm, 'During the communion "Gott sey gelobet" was sung or another hymn or psalm'.⁴⁰⁴ Van collega Guillaume Farel in Calvijns eerste Geneefse periode zal hij het zeker niet hebben geleerd; 'In de liturgie van Farel vinden we geen deel voor gemeentezang. Bij hem zingt de gemeente (nog) niet.'⁴⁰⁵ Als ik dus in deze studie de jonge pasteur Jean Calvin een liturgische uitvinder noem, slaat dat zowel op de gemeentezang van voornamelijk Psalmen, als ook op de vaste slotpsalm van de Maaltijd, onderdeel van het liturgisch ordinarium, Psalm 138.

Zo blijft ten slotte de meest intrigerende vraag over voor een liturgisch archeoloog: waarom van alle 150 psalmen juist deze 138^e? Ik schreef reeds dat velen het feit noemen dát psalm 138 hier als slotrubriek staat, maar niemand meldt wáárom.⁴⁰⁶

Ik doe een poging: de drie delen van Psalm 138 passen goed bij drie aspecten van:

- a. Calvijns geloof en persoonlijkheid
- b. de politieke inhoud van zijn theologie
- c. zijn leven als vluchteling, wees en mens-in-nood.

a. Calvijns geloof – hij heeft altijd de intentie gehad om een katholiek en oecumenisch christen te zijn 'selon la coutume de l'Eglise ancienne'. Psalm 138 is dan ook, zeker in het eerste deel volop een eucharistische, dat is dankende en lovende, psalm. De dankende psalm in het eerste deel correspondeert zeker ook met Calvijns geloof in de werking van het Avondmaal: 'Ú hebt mij versterkt met kracht in mijn ziel'. 'De ta vertu me soubstenat'. Calvin was immers overtuigd, theologisch én karakteriologisch, van zijn eigen zwakheid. 'Et combien que nous sentions en nous de fragilité et misère....'⁴⁰⁷ In de gaven van de heilige Maaltijd ontving hij in brood en wijn kracht van God door zijn Geest. Er is ook een ruimtelijke identificatie: de tempel van David in Israel wordt zo de temple van Calvin in Straatsburg. Zo wordt God verheerlijkt om Zijn grote daden, en wij worden geroepen onze stem te verheffen tot Zijn lof. De twee Hallelujahs verwijzen naar Calvijns bijbelse en patristische achtergrond en zijn kennis van de Latijnse liturgie.

b. De politieke aspecten van Calvijns theologie.

Laat alle koningen op aarde U loven, Heer (vs.4)

Toys rois de la terre te loueront, a ta grandeur se soubmetteront, Ps. CXXXVIII, vs.2

Vanaf de eerste versie van Calvijns Opus Magnus 'De Institutie' uit 1536, enkele jaren vóór deze liturgie, is hij zich bewust geweest van de politieke dimensie van het christelijk geloof.⁴⁰⁸ Verwijzingen naar de koningen in het Oude Testament en naar Romeinen 13 in het Nieuwe Testament zijn talrijk.⁴⁰⁹

⁴⁰⁴ Van de Poll, *Ideas*, 42

⁴⁰⁵ Brienens, *Liturgie*, 114

⁴⁰⁶ Ook dr. T. Brienens kon geen antwoord geven op deze vraag, zo antwoordde hij mij in een mail van 20 maart 2018. "Ik denk dat de reformator uit Straatsburg zich goed kon hervinden in deze Psalm; met zijn Franse vluchtelingen. Het is ook een lied voor de 'heilige tempel', en past bij het danken voor het Avondmaal, en Gods redding uit de benauwdheid."

⁴⁰⁷ Barth, *JCOS*, 47, regel 26

⁴⁰⁸ Van 't Spijker, *Institutie 1536*, 320 'Hij verdedigt hier zelfs het recht van opstand, wanneer zij iets bevelen dat tegen God ingaat. Het telt niet. Het gaat in tegen de enige en waarlijk hoogste macht van God'.

⁴⁰⁹ Selderhuis, *Calvin Handboek*, 403-404, kerk en overheid

Qua liturgie geeft het een goed inzicht in Calvijns visie over de overheid, dat hij in het grote zondagsgebed⁴¹⁰ een passage opneemt met voorbede voor de overheid:
Nous te prions doncques, Pere celeste, pour tous princes et seigneurs tes serviteurs, auxquels tu as commis le regime de ta justice; et singulierement pour les seingneurs de ceste Cité.... Etc.

c. Calvijns leven als wees en vluchteling.

*Als ik omringd door tegenspoed bezwijken moet,
Schenkt Gij mij leven.*

*Is 't dat mijns vijands gramschap brandt,
Uw rechterhand zal redding geven.*

D'affliction si je suis grève

En vigueur et vie relève

Seray par ton soulagement.

Sus mes ennemis se dressera

Ta main, et leur fureur rompera. Ps. CXXXVIII, vs.3⁴¹¹

Al jong. was Jean Calvijn een weeskind, telkens op de vlucht, eerst uit Parijs, later als berooide banneling uit Genève, dat hem vijandig behandelde. En dan eindelijk veilig thuis, tijdelijk, in Straatsburg. Bij de wekelijkse Culte mét Sainte Cène geeft deze Psalm aan waar deze jonge man, omringd door tegenspoed, zijn kracht vandaan haalde. En zijn vertrouwen in Gods toekomst met hem. 'N'abandonne pas les oeuvres de tes mains'.

Mijn conclusie: Psalm 138 is in miniatuur de biografie en theologie van de jonge Calvijn in Straatsburg.

⁴¹⁰ Barth, *JCOS*, 21, regel 4 -18

⁴¹¹ Hasper, *Calvijns beginsel*, 468-469

5. BEELDVORMING

5.1. Raakvlakken en verschillen in twee wijzen van beeldvorming

‘Als twee mensen naar hetzelfde kijken, zien ze nog niet hetzelfde.’ Deze wat populair geformuleerde beschrijving van het communicatieve verschijnsel ‘selectieve perceptie’ kan wellicht ook toegepast worden op de twee groepen van auteurs in dit onderzoek. Kijkt een Calvijnenkenner, de historicus, anders naar Calvijn dan de liturgist?

De vraag is, op deze manier gesteld, niet te beantwoorden om de simpele reden dat dé historicus en dé liturgist niet bestaan. Zoals in alle theologische disciplines zijn ze niet in vaste categorieën of groepen te rubriceren. Wat de liturgisten betreft – die zijn mij als collegae het meest vertrouwd én vreemd – ze zijn er als hoog- en laagkerkelijken, als rubricisten en generalisten, als politiek geëngageerden en meditatieven, als prekers en musici, en dan zal ik nog wel enkele ‘soorten’ missen.

Een paar algemene conclusies zijn er wel te trekken:

a. Calvijns dienstboek *La Manière-La Forme* wordt door weinigen geciteerd, noch in het Frans, noch in het Nederlands. Dat betekent dat de primaire bron waaruit wij Calvijn-als-liturgist kunnen kennen, veelal onbekend blijft. Grosse, zelf Franstalig, en de rooms-katholieke Wegman, zijn de uitzondering die deze regel bevestigt.

b. Zowel bij de Calvijndeskundigen als de liturgiedeskundigen speelt Calvijn-als-liturgist een ondergeschikte rol in de totale beeldvorming. Calvijn wordt vooral bekend door zijn *Institutie*, die vrijwel altijd geciteerd wordt, door zijn kerkrechtelijk-politieke arbeid en zijn visie op ambt en kerkenraad

c. Bij hen -in beide disciplines-, die Calvijn en zijn liturgie wél vermelden, is dat meestal summier, en dan ook nog slechts gerelateerd aan zijn ‘uitvinding’ van het berijmde Psalmgezag, de lezing van de Tien Geboden en van de didactische formulieren in de eredienst. Bij de auteurs van een monografie, zoals Hasper, Brienen en Moore geldt deze beperkte visie niet, zij het dat ook zij de liturgie zélf eigenlijk niet citeren. Deze is toch al sinds 1952 in de uitgave van Barth beschikbaar?

d. Pijnlijk achterwege blijven vaak Calvijns visie op de eenheid van de dienst van Schrift en Tafel, zijn revolutionaire visie op de architectuur van een kerkgebouw als temple voor de verzamelde gemeente rond Woord en Tafel, zijn voorliefde voor vaste gebeden en het kunnen knielen bij gebed. Enkelen, zoals Brienen en Selderhuis, constateren kritisch naar eigen achterban dat veel liturgisch gereformeerd-calvinisme weinig met de avondmaals-liturgie en -vroomheid van Calvijn zélf te maken heeft, noch met de door hem zo vurig bepleitte hoge frequentie.

e. Het kán een kwestie van genres zijn, maar qua beeldvorming komt bij de liturgisten en de kerkmusici, het onderwerp ‘Uitverkiezing en Praedestinatie’ niet ter sprake. Alsof Calvijn zich daarmee nooit heeft beziggehouden. Trouwens, ook in de formulieren voor Doop en Maaltijd herkent men dit vaak negatieve beeld van Calvijn-met-zijn uitverkiezing, in het geheel niet. Eerder is hij de pastor, de didacticus, de vrome voorganger, de slimme en flexibele organisator van gemeenteopbouw.

Dit onderzoek betreft twee soorten theologen: Calvijn- en Liturgiedeskundigen. Het levert een breed scala aan beeldvorming, of juist gemis hieraan, op. Het loont wellicht de moeite om een derde

categorie auteurs te onderzoeken: algemene (kerk)historici. Welk beeld van Calvin-als-liturgist schetsen zij? Ik heb een voorproefje genomen van drie auteurs:

Brady in 1995: Calvin wordt veel genoemd, staat echter in de schaduw van Luther: 'What Zwingli and John Calvin added lies principally in the area of ethics and in the related sphere of political theory'.⁴¹² Bij het hoofdstuk over het Calvinisme treffen we opeens een verwijzing aan naar de succesvolle verbreiding 'most importantly Calvinist service books and catechisms'.

Maccullough in 2009: Deze tekent Calvijns belang ook politiek⁴¹³: 'Calvijns Kerk stelde zich eigennuttig op tegenover de wereldlijke macht.' Blijkbaar zijn Calvijns volgelingen minstens zo eigennuttig. Dan ontdekt deze liturgische archeoloog opeens een feitje, dat ik nog niet eerder bij anderen tegenkwam: 'Menigten die vastberaden de strijd aanboden met de Antichrist (...) brulden de psalmen van David in eenvoudig te onthouden rijmen op bekende melodieën, een techniek die in Genève was ontwikkeld. (...) Muziek was onder het volk het geheime wapen van de Reformatie. Het politieke effect hiervan was verbijsterend.'

Möller/Ammerich in 2014: In een schematisch overzicht van de belangrijkste reformatoren⁴¹⁴ is ruim één pagina gewijd aan Martin Luther, en krap een halve pagina aan Jean Calvin. Zijn leer en doorwerking maken geen melding van enig liturgisch of hymnologisch werk. Genoemd worden wél de 'doppelte Prädestinationslehre', 'Abendmahl als geistige Gegenwart Jesu' en 'Strenge Kirchenordnung'.

5.1.1. voortgaande historiografie

*'Tempora mutantur, et nos mutamur in illis'. Er vindt een veranderende visie op geschiedschrijving plaats: minder feiten van 'boven', meer het leven van alledag, beleving van gewone mensen, kerkganger, feiten van 'onderen'. In een paragraaf over 'Beeldvorming van de cultuur in de Gouden Eeuw' leiden de auteurs het onderwerp als volgt in: ⁴¹⁵ 'De beeldvorming ten aanzien van de Gouden Eeuw vertoont een grote variatie, die bepaald wordt door de ontwikkelingen op het gebied van de historiografie, waaraan allerlei vooronderstellingen of doelstellingen ten grondslag kunnen liggen'. Wat voor de 17^e eeuw geldt, geldt mutatis mutandis ook voor de geschiedschrijving over de 16^e eeuwse Calvin. In het voorafgaande onderzoek onder 25 auteurs is dit evident. Een aantal ontwikkelingen in de historiografie, ook over deze liturgist Calvin, zijn hierin herkenbaar:

⁴¹⁶ 'New trends, different styles, other churches'. Ik word als onderzoeker naar beeldvorming en trends in de wijze van liturgiegeschiedschrijving, op mijn wenken bediend. Spines constateert in een knap samenvattend hoofdstuk over 'Liturgy' vanaf 1960 vier factoren en trends.

-Resultaten van de oecumenische beweging. Spines maakt hier ook melding van 'the union of the Dutch Reformed and Lutheran churches in Holland'.

-Zoektocht naar inculturatie, vooral in Azië en Afrika

-Ontstaan van Mega-kerken, vooral in Noord Amerika, met popmusic, with 'down to earth' talks, entertainment and sales techniques'. Bijvoorbeeld Willow Creek.

-Revivals uit de 19^e eeuw zijn uitgemond in Pinkster- en Evangelische kerken, als een tegenwicht tegen de hoofdstroom van de burgerlijke middle-classkerken. Hier klinken andere liederen, gezongen vaak in extase, handgeklap en dans.

Bij al deze ingrijpende veranderingen wereldwijd is het de vraag, of en hoe Calvijns liturgische beeld en erfenis in de contemporaine geschiedenis beschreven zal worden.

⁴¹² Brady, *Handbook*, 162 en 234

⁴¹³ Maccullough, *Geschiedenis*, 574-575

⁴¹⁴ Möller/Ammerich, *Einführung*, 64-65

⁴¹⁵ Van Asselt en Abels in: Selderhuis, *Ned. Kerkgeschiedenis*, 363, De zeventiende eeuw.

⁴¹⁶ Spinks, *Liturgy*, in: McLeod, *Christianity*, 480 - 482

**Veranderde visie op geschiedschrijving als kritische wetenschap⁴¹⁷ of bevestiging van eigen kerkelijke standpunten. Verhelderend vond ik de mening van de biografe dr. Jolande Withuis,⁴¹⁸ gemaakt naar aanleiding van haar Johan Huizingalezing onder de titel 'De biografie eert het individu' : 'Pas als je mensen als losse personen ziet, kun je goede biografieën schrijven. Die ontzuiling begon al in de jaren zestig met de secularisering. Rond 1990⁴¹⁹ was die mentale revolutie compleet. Kijk, als een gereformeerde biograaf een biografie schrijft van een gereformeerde voorman, dan zal hij graag weglaten of zelfs niet bedenken dat de man soms last had van zijn geloof. (...) Of dat hij weleens verzuchtte: hoefde ik maar niet op zondag twee keer naar de kerk. (...) Een onafhankelijk biograaf hoeft geen reputaties te beschermen of een ideologie uit te dragen.'

Dit onderzoek bevestigt deze waarneming: de auteurs van vóór 1990 zijn zelden kritisch, of slechts op een detail van Calvijns liturgische arbeid. Doumergue spant de kroon: hij is een absolute fan van de Franse Jehan Calvin. De ware Reformatie komt immers niet bij de Duitse Luther vandaan, maar van de Franse reformatoren. Ook Selderhuis doet, wat hij eigenlijk niet wil, namelijk Calvijns verdedigen tegen een vergelijk van de strenge openbare ordemaatregelen in Genève, met die van de DDR. Waar hij elders wél kritisch kan zijn op Calvijns of diens denken, ontbreekt nu een kritische noot. Grosse heeft de historische feiten onderzocht, en komt wél tot een kritisch oordeel.

5.1.2. context van de auteurs

Hun tijdsgewricht, nationaliteit, kerklidmaatschap, gender .

Oostindië⁴²⁰ omschrijft exact wat ik met deze sub-paragraaf bedoel:

'Natuurlijk zijn er geen onbeschreven onderzoekers die vanuit een volkomen neutrale positie naar de historische werkelijkheid kijken. Het is ontzettend belangrijk dat je je bewust bent van je eigen positie – qua etniciteit, klasse, gender, noem maar op – én van de mensen die de bronnen hebben nagelaten waarmee je werkt. (...) We weten allemaal dat waarheid een vluchtig begrip is, maar als je een boek wilt schrijven over een historisch onderwerp, wil je tóch een stevig beeld neerzetten van hoe het is geweest.'

Ik heb getracht in mijn onderzoek als liturgisch archeoloog de soms openlijke en soms verborgen details van bovenstaande vier factoren in de context bloot te leggen. Het meest opvallend was dat bij de *nationaliteit en tijd* van Dix⁴²¹ in 1945, die bepaald Duits-vijandig was en zo ook het beeld van Luther inkleurt. Doumergue⁴²² is ook zeer duidelijk een Fransman, als hij de geboortepapieren van de Reformatie niet kan terugvinden bij de Duitse Luther, maar veeleer bij de Franse evangelischen en dus ook bij Jean Calvin.

Duidelijk qua beeldvorming is ook het *kerklidmaatschap* van Deddens⁴²³, die de gereformeerd vrijgemaakte liturgie kon terugvoeren op de lijn van Augustinus-Calvijns-Kuyper-Schilder.

⁴¹⁷ Vd Brink-vd. Kooi, *Dogmatiek*, 542, over Calvijns en zijn sacramentsbegrip 'onze zwakheid'.

⁴¹⁸ Jolande Withuis, in *Dagblad Trouw*, *De Verdieping*, 6 december 2018, 6-7

⁴¹⁹ Grosse, *Rituels*, 24-25 dateert de verandering in historiografie iets eerder, namelijk ongeveer 1981

⁴²⁰ Prof. Dr. Gert Oostindië (1955) in *Historisch Nieuwsblad*, december 2018, 69, Utrecht 2018, in een interview naar aanleiding van het onderzoeksprogramma 'Dekolonisatie, oorlog en geweld in Indonesië, 1945 – 1950.

⁴²¹ Zie mijn paragraaf 3.4.

⁴²² Zie mijn paragraaf 2.1.

⁴²³ Zie mijn paragraaf 3.9.

Qua *tijdsgewricht en kerklidmaatschap* noteer ik dat de orthodox hervormde Calvinisten en liturgiedeskundigen⁴²⁴ Balke, Dankbaar, Lekkerkerker en Schotel óf nauwelijks aandacht aan Calvin besteden, of zij gebruiken zijn liturgie om de bestaande hervormde praxis te verdedigen.

Een *gender-vijandig of gender-positief* beeld heb ik nergens aangetroffen; wellicht zou een vrouwelijke onderzoeker iets kunnen opmerken over Calvijns trouwformulier, dat door deze mannelijke auteurs slechts zelden wordt genoemd.

5.2. Beeldvorming, suggesties voor nader onderzoek

*verschillen en overeenkomsten met Calvijns Institutie en zijn liturgisch Dienstboek

*Calvijns eigen beeldvorming⁴²⁵ van de 'Eglise ancienne'. Wist hij als geleerde humanist precies welke bronnen hij wel of niet kende? Is er sprake van 'invention of tradition'?

*Opmerkelijk gemis in zijn Dienstboek van een Orde voor de bevestiging van ambtsdragers. Hoe vond een ordination dan wél plaats?

*Calvin als 'uitvinder' van het charitatief diaconaat,⁴²⁶ en de relatie tot de Maaltijd.

*Calvijns dertig brieven aan Farel in Neuchatel vanuit Straatsburg onderzoeken op liturgica.⁴²⁷ Beeldvorming preciseren?

*Calvijns dagbesteding in de drie jaar in Straatsburg: hoeveel tijd besteedde hij aan de erediensten: voorbereiding, studie, schrijven van liturgica, gesprekken met Bucer e.a., voorgaan in de dienst. Nuancering in de beeldvorming?

*verschillen en overeenkomsten van Calvijns formulieren, met Microns formulier en de Pfalzische formulieren, en hun Nederlandse vertaling. Waar verschillen de 'calvinistische' formulieren van de 'Calvinse'?

*onderzoek in de 'oude' hervormde kerkgebouwen naar de verhouding van de herenbanken en de kansel.

*onderzoek naar beeldvorming van Calvin-als-liturgist onder auteurs van algemene (kerk)geschiedeniswerken.

*onderzoek naar een mogelijke relatie tussen Calvin en de Moderne Devotie: mystiek bij Calvin?⁴²⁸

*'Duizend dagen', de dagen tellen van Calvijns verblijf in Straatsburg, 1538-1541
Hoe verhoudt zich zijn dagbesteding tot zijn liturgische arbeid?

5.3. Mijn beeldvorming van de jonge Jean Calvin als liturgist.

Onderzoek naar dezelfde werkelijkheid leidt tot heel verschillende frames.

Het voedt het beeld dat er feiten zijn en alternatieve feiten.

*En dat feiten ook maar een mening zijn.*⁴²⁹

Deze studie begon uit nieuwsgierigheid: waar komt 'onze' gereformeerde liturgie eigenlijk vandaan? Deze vraag was bij mij als calvinistische predikant en liturgist nog nooit bij mezelf opgekomen. Calvin speelde in de studie aan de VU en in de praktijk van het predikantenleven geen enkele rol.

Dat de herkomst van de gereformeerde eredienst niets met het calvinisme te maken had, omdat Calvin en Calvinisme twee verschillende zaken zijn, werd me uit de

⁴²⁴ Zie mijn paragrafen 2.6 ; 2.3 ; 3.5; 3.1.

⁴²⁵ Rouwhorst, *Constructie*, 298 – 310, een kwestie van 'invention of tradition'?

⁴²⁶ Dr. Herman Noordegraaf, *De diaconale C-factor*, 9 - 11

⁴²⁷ Deddens, *Herstel*, 224, noot 16

⁴²⁸ Kick Bras, *Encyclopedie van de Mystiek*, 756- 759

⁴²⁹ Citaat op de voorpagina 1 van dit onderzoek.

colleges kerkgeschiedenis aan de TUA al snel duidelijk. Dat maakte mijn nieuwgierigheid des te groter: op zoek naar de bron! Is dat Calvijn of niet?

Het resultaat van dit onderzoek is geheel anders dan ik gedacht had: 'onze' gereformeerde liturgie komt niet, althans niet integraal, bij Calvijn vandaan.⁴³⁰ Het beeld van de bronnen van de gereformeerde eredienst bij deze liturgische archeoloog werd gaandeweg steeds realistischer: bij brokken en stukken van de 25 auteurs, Calvijns fragmenten en theologische gedachten, en bruikbare overblijfsels van Calvijn en zijn tijd, kwamen door "opgravingen" in 25 studies aan het licht.

Mijn beeld van Jean Calvin is door deze studie zo gecompliceerd geworden, dat ik vele attributiva moet gebruiken. Maar voorop gaat mijn gevoel dat ik voor deze mens heb gekregen: bewondering én medelijden.

Bewondering om de hoogbegaafde intellectuele humanist met zijn formidabele werkkraft, zijn diepe vroomheid en zijn liturgische creativiteit.

Medelijden met de jonge man die al vroeg wees was, de vluchteling die op tien verschillende adressen in Frankrijk en Zwitserland heeft rondgezworven, die wellicht heimwee had naar een eigen huis en haard, naar de familia Christi rond Zijn Tafel.

In de paar gelukkige jaren in Straatsburg eindelijk een echtgenote, een kindje, en dat was van korte duur; omgeven door honderden enthousiaste aanhangers én talrijke vijandig gezinden – Jean Calvin, een tragische figuur.

Vele, misschien wel alle, kanten van zo'n veelzijdig mens, komen samen in Calvijns liturgische arbeid: zijn gebeden, zijn formulieren, zijn liefde voor de psalmen en de muziek, zijn preken, zijn ordening van dagen en tijden, en de ruimte voor de talrijke Cultes. Dat alles in samenhang met de heiliging van het dagelijks leven in kerk en stad, dit allesomvattende theologisch program juist vanwege de centrale plaats van de Heilige Maaltijd. 'Het specifieke van Calvijns theologie is niet door zijn visie op het avondmaal bepaald, maar omgekeerd: zijn theologisch proprium komt uit de belijdenis omtrent het avondmaal, dat is *communio cum Christo*.'⁴³¹ Het moet voor Calvijn een teleurstelling geweest zijn dat dit grote ideaal van de Familia Christi, wekelijks vergaderd rond Schrift en Tafel, nooit verwezenlijkt is.

Vanuit de liturgiek van nu is dat trouwens heel begrijpelijk: Calvijn wilde te veel, te lang, te dogmatisch, te intellectueel vaak – alles in één kerkdienst. Echte liturgische erfgenamen heeft hij (daarom?) eigenlijk nooit gehad⁴³². De gereformeerde vluchtelingengemeenten in Emden, Londen, Wezel en de Pfalz gebruikten wél Calvijns principes van geloof en kerkrecht, maar niet van zijn liturgie. Het feit dat Calvijns dienstboek *La Manière-La Forme* in het Frans was vervaardigd, en dat het Frans in alle Calvinistische landen, Schotland, Duitsland, de Nederlanden niet vertaald werd en dus niet gelezen door de gemeenteleden, maakte dit dienstboek onbekend. En dus onbemind.

Het is slechts een deel van zijn liturgisch werk dat de gereformeerde liturgie kenmerkt: de gemeentezang van rijmzalmen, de Tien Woorden als regel van dankbaarheid, de formulieren voor doop, avondmaal en huwelijk, – met dank aan Bucer – de openbare geloofsbelijdenis als beaming van de kinderdoop, en de sobere inrichting van de kerkgebouwen.

⁴³⁰ Reeling Brouwer, *Handzame Calvijn*, 253: 'Het is dan ook te veel gezegd dat de hele latere gereformeerde liturgie zijn (Calvijns) stempel zou dragen.' Zie ook mijn paragraaf 2.4.1

⁴³¹ Van 't Spijker, *Extra nos*, 120-121

⁴³² Calvin Institute of Christian Worship, Witvliet: *Tien uitgangspunten voor de eredienst*, 'In het spoor van Calvijn zijn deze uitgangspunten tijdloze waarheden die putten uit de Schrift en de rijke traditie van de eredienst.' Een 21^e eeuwse erfgenaam van Calvijns liturgie?

Niet het vele is goed, maar het goede is veel. Merci, Jean Calvin!

*O Dieu, du mond' oultre le cours
Ta clemence persistera:
L'oeuvre de ta main commence
Tu n'oublieras pour delaisse.
Hallelujah. Hallelujah.*

*De HEER is zo getrouw als sterk,
Hij zal zijn werk voor mij volenden.
Verlaat niet wat uw hand begon,
O levensbron, wil bijstand zenden.
Pseaume CXXXVIII, 3.⁴³³*

6. BRONNEN

Ik heb gebruik gemaakt van de volgende liturgische geschriften van Calvijn uit de Straatsburgs- Geneefse periode.⁴³⁴ Ik onderscheid deze in twee groepen:

6.1. Liturgische geschriften met teksten: Orden, formulieren, gebeden, liederen
Aulcuns Pseaumes et Cantiques mys en chant. A Strasbourg 1539⁴³⁵

La Manière de faire prières etc. 1e druk: Straatsburg 1540?; 2e druk: Pseudo-romana
La Forme des prières et chantz ecclesiastiques. Straatsburg-Genève, 1542
In: Joannis Calvini Opera Selecta (JCOS), Vol. II, edidit by Petrus Barth & Guilelmus Niesel, Eugene, Oregon 1952.

Johannes Calvijn, *Het boek der Psalmen*, vertaald door J. Boer Knottnerus v.d.m., Utrecht z.j.

Herman J. Selderhuis, *Calvijn een mens dient God*, 155, afbeelding van de titelpagina van 'La Manière',

6.2. Geschriften, de liturgie betreffende, met bijbelse, historische en/of dogmatische theologie.

Institutie, 1e uitgave, Basel 1536; vertaling door Dr. W. van 't Spijker, Houten 2008. Deze bevat al enkele liturgische aanwijzingen, zoals die van een wekelijkse viering van het Avondmaal.⁴³⁶

Artikelen, aangaande de organisatie van de kerk en de eredienst te Genève, zoals die door de dienaren des Woords zijn voorgelegd aan de raad op 16 januari 1537, vertaling door Rinse Reeling Brouwer in 'De handzame Calvijn', Amsterdam 2004
Brief aan kardinaal Sadodetus, Straatsburg, september 1539⁴³⁷

Petit Traité de la sainte Cène, Straatsburg-Genève 1541, met Introductions door Marianne Carbonnier-Burkhard en Laurent Gagnebin, Lyon 2008

⁴³³ Hasper, *Beginsel*, 469, Psalm 138 is de Avondmaalspsalm van de jonge Calvijn in Straatsburg.

⁴³⁴ ik houd me aan de datering die Brienens, *Liturgie*, geeft, 70, 99 namelijk begin 1539 - 1542

⁴³⁵ Arnold, *Les années Strasbourgeoises*, 62-63, de originele tekst van Calvijns eigen berijming van Psalm xxv uit 1539

⁴³⁶ Selderhuis, *Calvijn Handboek*, 234vv

⁴³⁷ Annie Noblesse-Rocher, in: Arnold, *Les années*, 199: 'Les evangeliques ont davantage de points communs avec l'Eglise ancienne que les adeptes de l'Eglise romaine.'

7.1.SAMENVATTING

Geschiedschrijving is een samengaan van feiten en interpretatie van de feiten. De historiografie bedoelt dit ingewikkelde proces te beschrijven. Deze studie is een historiografisch onderzoek naar feiten en beeldvorming betreffende Jean Calvin als liturgist. De drie onderzoeksvragen zijn :

- a. Wat zijn de historische feiten over de jonge Calvijn in Genève-Straatsburg-Genève als liturgist, zijn liturgisch-theologische uitgangspunten en zijn Dienstboek?
- b. Wat is de beeldvorming van Calvijn als liturgist bij een aantal kerkhistorische Calvijn-specialisten?
- c. Wat is de beeldvorming van Calvijn als liturgist bij een aantal auteurs van diverse liturgieken, geselecteerd naar kerkelijke denominatie en nationaliteit: Frans, Duits, Engels en Amerikaans.

Beeldvorming is onder historici een algemeen aanvaard begrip, zozeer dat er in de moderne geschiedeniswetenschap sinds 1980-1990 twee factoren deel uitmaken van het onderzoek naar 'de' feiten. Dat zijn 'invention of tradition', de geschiedenis inkleuren naar de eigen beeldvorming van de auteur, en 'de context' van de auteur: zijn nationaliteit, zijn eigen tijd, zijn denominatie en zijn gender. Voorzien van deze gereedschappen is dit een onderzoek geworden van liturgische archeologie: Stukje bij beetje moesten uit vele duizenden pagina's opmerkingen en feiten, eigen ideeën van de auteurs en omissies in hun werk worden ontdekt. Met als resultaat: er is geen systematiek noch overeenstemming te ontdekken onder de 25 auteurs, noch bij de Calvijndeskundigen, noch bij de Liturgiedeskundigen. Zelden blijken de gegevens over de liturgist Calvijn volledig te zijn, als deze kant van Calvijn al genoemd wordt. In het merendeel van de onderzochte boeken is Calvijn als liturgist marginaal, behalve in de speciaal aan dit aspect gewijde monografieën. Het feit dat het Franstalige Dienstboek *La Manière-La Forme* van Calvijn nooit in het Nederlands is vertaald, kan een niet te onderschatten verklaring hiervoor zijn. Onbekend maakt onbemind. Een vertaling van mijn hand is mede daarom in 'Calvijn verzameld' opgenomen.

7.2.NAWOORD.

Met groeiende nieuwsgierigheid en arbeidsvreugde heb ik dit onderzoek gedaan. Wat ik vooral geleerd heb is, dat de geschiedeniswetenschap een veel complexere studie is dan ik dacht. Immers: wat zijn historische feiten? Het is me duidelijk geworden dat "de" geschiedenis niet bestaat. Deze bestaat door de ogen van de waarnemer, met zijn context: tijdsbeeld, eigen kerkgeschiedenis, sociale status en gender. In dat opzicht was het ook weer een vertrouwde vakmatige omgeving. In de praktische theologie, waarvan de liturgiek een deel is, gaat het primair om communicatie: zender – boodschap – ontvanger. Deze zijn alle drie "gekleurd"; het is de taak van de onderzoeker deze kleur te herkennen, te waarderen of soms te ontmaskeren. De 25 auteurs waren mij daarbij zeer ter wille in hun beschrijvingen

van Calvijn als liturgist: lovend of verguizend, royaal of marginaal, selectief of zeer uitvoerig, talrijke beelden werden mij voor ogen getekend. Voor een liturgiehistoricus was Calvijn-als-liturgist hiervan een onderzoek waard.

8. LITERATUUR

8.1. Calvijnstudies

- Arnold, Matthieu (red), *Jean Calvin: Les années Strasbourgeoises (1538 – 1541)*, Presses Universitaires de Strasbourg 2010
- Balke, W. dr., *Calvijn en de doperse radicalen*, Amsterdam 1973
- Balke, Willem e.a., *Johannes Calvijn, zijn leven, zijn werk*, Kampen 2008
- Barrett, Matthew, *Reformation Theology*, Wheaton USA, 2017
- Beza, Theodorus, *Het leven en sterven van Johannes Calvijn*, Houten 1986
- Brienen, T., dr., *De liturgie bij Johannes Calvijn, zijn publicaties en zijn visies*, Kampen 1987
- Dankbaar, W.F.dr., *Calvijn, zijn weg en werk*, Nijkerk 1957
- Doumergue, E., prof.dr., deel 1: *Calvijns jeugd*, Kampen 1986
deel 2: *Calvijn in het strijdperk*, Amsterdam 1904
deel 3: *Calvijn in Genève*, Kampen 1986
- Genderen, van, prof. dr. J. e.a., *Zicht op Calvijn*, Amsterdam 1965
- Hart, 't, Sebastiaan, *Calvijn en de gemeentezang*, in: Muziek en liturgie, Johannes Calvijn en de psalmen, Tijdschrift van de K.V.O.K., Jrg. 78, nr. 4, 30-31, Amsterdam 2009.
- Hasper, H., *Calvijns beginsel voor den zang in den Eredienst*, een kerkhistorisch en hymnologisch onderzoek, deel I, 's Gravenhage 1955
- Hoogstrate, Peter, drs., *De liturgie van Calvijn*, in: Herman J. Selderhuis, *Calvijn verzameld*, Utrecht 2019 (i.o.)
- Link, Christian, *Calvin, Reformator Westeuropas*, Bielefeld 2016
- Moore – Keish, Martha, dr., *Reformierte Liturgische Theologie*, Was uns Calvin und seine Erben heute über Liturgische Theologie lehren können, in: *Liturgie und Kultur*, Zeitschrift der EKD, 34 – 48, Hannover 2015
- Noordegraaf, Herman, prof.dr., *De diaconale C-factor*, De betekenis van Calvijn voor het diaconaat, Rotterdam 2009
- Reeling Brouwer, Rinse, *De handzame Calvijn*, Amsterdam 2004
- Schwartz, Rudolf, *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen*, 3 delen, Neukirchen 1961
- Selderhuis, Herman J., dr., *God in het midden*, Calvijns theologie van de Psalmen, Kampen 2000
- Selderhuis, Herman J. (red.) *Calvijn Handboek*, Kampen 2008
- Selderhuis, Herman J., *Calvijn een mens*, Kampen 2008
- Selderhuis, Herman J., *Calvijn een mens dient God*, Utrecht 2017
- Speelman, Herman, *Johannes Calvijn, Eén met Christus*, Een klein traktaat over het heilig Avondmaal, Kampen 2014
- Speelman, H.A. dr., *Bij God aan Tafel*, Calvijns motieven om wekelijks avondmaal te vieren, Baarn 2017
- Spijker, van 't, Willem, *Calvin, A Brief Guide to His Life and Thought*, Louisville 2009

- Spijker, van 't, Willem, *Extra nos en In nobis*, z.j.
 Taylor, W.David O., *The Theater of God's Glory*, Calvin, Creation and the liturgical arts, Grand Rapids 2017
 Witvliet, Johannes D. en Bierma, Nathan, *Liturgie*, in: Herman J. Selderhuis (red) *Handboek Calvin*, 453 – 465, Kampen 2008

8.2.Liturgica

- Aalders, M.J. dr., *De komst van de toga*, Delft 2001
 Barger, H.H., *Ons kerkboek*, Groningen 1900
 Brinkhoff O.F.M., dr. L., (red.), *Liturgisch Woordenboek I & II*, Roermond 1965-1968
 Bürki, Bruno, *Gottesdienst im reformierten Kontext*, in: H-C. Schmidt-Lauber (red) *Handbuch der Liturgik*, 162 – 174, Göttingen 1995
 Deddens, K., dr., *Herstel kwam uit Straatsburg*, Goes 1986
Dienstboek, een proeve I, van de Protestantse Kerk in Nederland, Zoetermeer 1998
 Dix, Gregory, Dom, *The Shape of Liturgy*, Londen 1975
 Eikelboom, Arie, dr., *Hymnologie IV, Calvin en de kerkzang*, Schuyt 2011
 Grosse, Christian, diss., *Les rituels de la Cène*, Le culte eucharistique réformé à Genève (XVI – XVII siècles), Genève 2008
 Hoenderdaal, G.J., prof.dr., *Risikant spel*, liturgie in een gesecculariseerde wereld, 's Gravenhage 1977
 Jong, de, K.W., *Ordering van dienst*, Baarn 1996
 Kamp, van der, G.C., *Liturgische bewustwording in de Gereformeerde Kerken*, in: M.E.Brinkman (red.) *100 jaar Theologie (1892-1992)*, 161 – 175, Kampen 1992
 Kater, M.J. dr., *Een samenkomst om naar te verlangen*, Apeldoorn 2017
 Knijff, van der, Jaco, *Heilige gezangen*, Apeldoorn 2018
 Kunst, dr. P.G., *Kerkzang in de Nederlanden*, Kampen 1981
 Kunze, Gerhard, *Die gottesdienstliche Zeit, Jean Calvin*, in: Karl Ferdinand Müller (red), *Leiturgia*, Band 1, Kassel 1954
 Kuyper, A, dr., *Onze Eeredienst*, Kampen 1911
 Lammens, G.N., dr., *Tot Zijn gedachtenis*, Het commemoratieve aspect van de avondmaalsviering, Kampen 1968
 Lammens, G.N. dr., *Liturgische jaarorde en kerkelijke kalender*, Kampen 1970
 Leeuw, G, van der, dr., *Liturgiek*, Nijkerk 1940
 Lekkerkerker, A.F.N., dr., *De liturgische beginselen van Calvin*, in: Kanttekeningen bij het Hervormde Dienstboek, deel III, 's Gravenhage 1956
 Oskamp, Paul & Schuman, Niek, *De weg van de liturgie*, Zoetermeer 1998
 Schotel, G.D.J., dr., *De Openbare Eeredienst der Ned. Hervormde Kerk*, Haarlem 1870
 Swigchem, van, C.A. e.a., *Een huis voor het Woord*, het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900, 's Gravenhage 1984
 Weeda, Robert, *Calvin et la musique d'Eglise à Strasbourg*, in: Mattieu Arnold (red), *Jean Calvin: Les années Strasbourgeoises (1538 – 1541)*, 67 – 78, Strasbourg 2010
 Wegman, H.A.J., *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten*, Hilversum 1976
 Wegman, H.A.J., *Riten en Mythen*, Liturgie in de geschiedenis van het christendom, Kampen 1991

8.3. Overige literatuur

- Apperloo-Boersma, Karla & Selderhuis, Herman J., *God, Heidelberg en Oranje*, 450 jaar Heidelbergse Catechismus, Utrecht 2013
- Berkhof, H., dr., *Christelijk geloof*, 580 s.v. Calvijn. J., passim, Nijkerk 1973
- Brady jr., Thomas A. e.a., *Handbook of European History 1400 – 1600, volume 2*, Leiden 1995
- Brink, L., *De taak van de kerk bij de huwelijksluiting*, 115 – 116, Calvijns visie op sacrament en huwelijk, Nieuwkoop 1977
- Calvijn, *Gebeden*, Kampen 2009
- Calvijn, Johannes, *Institutie 1536*, vertaling Dr. W. van 't Spijker, Houten 2008
- Christelijke Encyclopedie, 6 delen*, Kampen 1956 - 1961
- Cullmann, O., Dr. Theolog., D.D., *Urchristentum und Gottesdienst*, Zürich 1950
- Deddens, K., *Annus Liturgicus?*, 11 – 16, Goes 1975
- Ellingworth, Paul, *The Epistle to the Hebrews, NIGTC*, Grand Rapids, 2000
- Greef, de, Wulfert, *Johannes Calvijn, zijn werk en geschriften*, 161 – 168, Liturgische vormgeving van de eredienst, Kampen 2006
- Hart, Maarten 't , *Het Psalmenoproer*, Utrecht 2006
- Helmantel, Henk, *40 jaar kunstschilder*, Marum 2007
- Hesselink, I.John, *Calvin's First Catechism, a Commentary*, 140 - 154, The Sacraments, Baptism and the Lord's Supper, Louisville 1997
- Heussi, Karl, *Kompendium der Kirchengeschichte*, 312 – 319, Calvin und sein Werk in Genf, Tübingen 1960
- Hoogstrate, Peter, *Voorwoord bij de Psalmen (1524/1528)*, in : Herman J. Selderhuis (red.) *Luther Verzameld, deel II*, Utrecht 2016
- Jelsma, Auke (red.), *Encyclopedie van de mystiek*, fundamentele tradities en perspectieven, Kampen/Tielt, 2003
- Jones, Simon, *De wereld van de vroege kerk*, het dagelijks leven van de eerste Christenen, Zoetermeer 2012
- Jong, de, dr., Otto J., *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972
- Jonker, H., dr., *Liturgische oriëntatie*, 170 – 175, Bijlage "Straatsburgse Liturgie van J. Calvijn (1542) 1545", Wageningen, z.j.
- Kingdon, Robert M. in: Brady, Thomas A. jr., *Handbook of European History 1400 – 1600, Vol.2*, International Calvinism, 229 – 247, Leiden/ New York 1995
- Kooi, van der, C. *Als in een spiegel, God kennen volgens Calvijn en Barth*, Kampen 2002.
- Koole, J.L., dr., *De zin der liturgie*, pag.20, 'De macht van het Woord', Amsterdam 1946
- Kuipers, Tjitze, *Abraham Kuyper, An Annotated Bibliography 1857 – 2010*, Leiden 2011
- Kunter, Katharina, *500 jaar Protestantisme*, Utrecht 2016
- Ledegang, F., Drs., *Als pelgrim naar het heilige land*, De pelgrimage van Egeria In de vierde eeuw, Kampen 1991

- Leede, Bert, de, en Stark, Ciska, *Protestantse prediking in de praktijk*, Zoetermeer 2017
- Maccullough, Diarmaid, *De geschiedenis van het Christendom*, Amsterdam 2009
- McLeod, Hugh, *The Cambridge History of Christianity*, C. 1914-c.2000, Cambridge 2014
- Möller, Lenelotte & Ammerich, Hans – *Einführung in das Studium der Kirchengeschichte*, Darmstadt 2014
- Museum Boymans – van Beuningen, *Perspectieven, Saenredam en de architectuurschilders van de 17^e eeuw*, Rotterdam 1991
- Noordmans, O., dr., *Liturgie*, 32 – 67, 'De Reformatie', 'Woord en sacrament', Amsterdam 1939
- Oostrom, van, Frits, *Nobel streven*, Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode, Amsterdam 2018
- Reeling Brouwer, Rinse, *De handzame Calvijn*, 47-55, Inleiding bij de Artikelen 253 -259, Inleiding bij 'De vorm der gebeden en kerkelijke gezangen' 269 -273, Inleiding bij 'Het kleine Avondmaalstractaat', Amsterdam 2004
- Rouwhorst, Gerard, dr., *Liturgie en de constructie van het verleden*, in: Tijdschrift voor liturgie, 92^e jaargang, 298 – 310, Hekelgem 2008
- Schuman, Niek, *Drama van crisis en hoop*, de psalmen: gedicht, gebundeld en gebeden, Zoetermeer 2008
- Selderhuis, Herman J.,(red.) *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Kampen 2006
- Tellingen, van, drs. N., *H. Hasper, een omstreden hymnoloog*. Goes 1980
- Velden, M.J.G., van der, dr., e.a. *Als wij samenkomen*, Liturgie in de gereformeerde traditie, 130 – 132, Calvijn en het kerklied, Zoetermeer 2000
- Wielenga, B.dr., *Johannes Calvijn's Institutie*, verkort weergegeven, met een woord ter inleiding van Prof.Dr.H.H. Kuyper, Kampen 1934
- Willigen, van, Marten, dr., *Kunst en symboliek in de Vroege Kerk*, in: TUA Inzicht , Jaargang 21, nr. 1, 5 – 8, Apeldoorn 2017
- Zwanepol, K., prof.dr., (red.) *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*, Nederlandse Geloofsbelijdenis, Heerenveen 2009
- Zonderop, Yvonne, *Ongelofelijk*, over de verrassende comeback van religie, Amsterdam 2018

8.4.Over Genève en Straatsburg ten tijde van Calvijn

- Bornert, René, *La Réforme Protestante du Culte à Strasbourg au XVIe siècle (1523 – 1598)* , 192 – 203 'Liturgie Calvinienne' , Leiden 1981
- Brady, Thomas A., jr., *Ruling Class, Regime and Reformation at Strasbourg, 1520 – 1555*, 245 noot 36, Leiden 1978
- Jordan, Benoît, *Histoire de Strasbourg*, Straatsburg 2006
- Odenthal, Andreas, *Liturgie vom Frühen Mittelalter zum Zeitalter der Konfessionalisierung*, pag. 428 Register s.v. Straszburg, Tübingen 2011
- Poll, van de, G.J., *Martin Bucer's liturgical ideas*, diss., Assen 1954
- Selderhuis, H.J., *Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer*, diss., 92 – 100, Reformatorische doorwerking op andere gebieden; Bucer, organisator van Straatsburgs kerk (1529 – 1539), Leiden 1994

